

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: G.M. Bosker/Theologische Universiteit Apeldoorn

De troost van een heerlijke toekomst

Een dogmenhistorisch onderzoek naar ontwikkelingen in de eschatologie van de Nadere Reformatie aan de hand van de catechismusverklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe

Student: G.M. Bosker

Studentnummer: 969

Begeleider: prof. dr. A. Huijgen

Major: Dogmageschiedenis

Minor: Symboliek

Theologische Universiteit Apeldoorn, 08 januari 2018

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
1.1	Probleemstelling	5
1.2	Begripsbepaling en tijdsafbakening	7
1.2.1	Het begrip 'eschatologie'	7
1.2.2	Historische afbakening	8
1.3	Historische context	8
1.3.1	Ontstaan van de Heidelbergse Catechismus	9
1.3.2	De Nadere Reformatie	11
1.3.3	De universiteit Leiden in de 16 ^e en 17 ^e eeuw	14
2	Het laatste oordeel	18
2.1	Z. Ursinus over 'het laatste oordeel'	18
2.1.1	Het waarom van het laatste oordeel	18
2.1.2	De Rechter	20
2.1.3	Over wie het oordeel zal komen	21
2.1.4	Tijd en plaats van het laatste oordeel	22
2.1.5	Uitstel van het laatste oordeel	22
2.1.6	Het geheel van Z. Ursinus' weergave van het laatste oordeel	23
2.2	W. Teellinck over 'het laatste oordeel'	23
2.2.1	De Rechter	23
2.2.2	Over wie het oordeel zal komen	24
2.2.3	Het doel van het laatste oordeel	25
2.2.4	Naar welke regel zij geoordeeld worden	26
2.2.5	Hoe het laatste oordeel uitgevoerd zal worden	27
2.2.6	Het geheel van W. Teellincks weergave van het laatste oordeel	28
2.3	P. van der Hagen over 'het laatste oordeel'	29
2.3.1	De reden van het laatste oordeel	29
2.3.2	De Rechter	29
2.3.3	Over wie het oordeel zal komen	30
2.3.4	De tijd van het laatste oordeel	30
2.3.5	Het geheel van P. van der Hagens weergave van het laatste oordeel	31
2.4	T. van der Groe over 'het laatste oordeel'.	32
2.4.1	De Rechter	32

2.4.2	Over wie het oordeel zal komen	33
2.4.3	Hoe het oordeel uitgevoerd zal worden	34
2.4.4	Tijd en plaats van het laatste oordeel	37
2.4.5	Het geheel van de weergave van het laatste oordeel door T. van der Groe	38
2.5	Conclusie	40
3	De wederopstanding van het vlees	42
3.1	Z. Ursinus over 'de wederopstanding van het vlees'	42
3.1.1	De ziel na de dood	42
3.1.2	De lichamen die opgewekt zullen worden uit de dood	43
3.1.3	Hoe en wanneer de opstanding van het vlees zal plaatsvinden	45
3.1.4	Het doel van de opstanding van het vlees	45
3.1.5	Het geheel van Z. Ursinus' weergave van de opstanding van het vlees	45
3.2	W. Teellinck over 'de wederopstanding vlees'	46
3.2.1	Alle mensen zullen sterven of veranderd worden	46
3.2.2	Hoe de opstanding van het vlees plaats zal vinden	47
3.2.3	Het doel van de opstanding van het vlees	48
3.2.4	Het geheel van W. Teellincks weergave van de opstanding van het vlees	49
3.3	P. van der Hagen over 'de wederopstanding van het vlees'	50
3.3.1	De wederopstanding: een weldaad van Christus voor Zijn Kerk	50
3.3.2	De ziel na de dood	51
3.3.3	Hoe de opstanding van het vlees plaats zal vinden	51
3.3.4	Geen nieuw lichaam, maar een vernieuwd lichaam	52
3.3.5	Het geheel van P. van der Hagens weergave van de opstanding van het vlees	53
3.4	T. van der Groe over 'de wederopstanding van het vlees'	54
3.4.1	De ziel na de dood	54
3.4.2	Hoe de wederopstanding van het vlees plaats zal vinden	56
3.4.3	De lichamen van de gelovigen na de jongste dag	56
3.4.4	Het geheel van T. van der Groe's weergave van de opstanding van het vlees	57
3.5	Conclusie	58

4	Het eeuwige leven	60
4.1	Z. Ursinus over 'het eeuwige leven'	60
4.1.1	Wat het eeuwige leven is	60
4.1.2	De oorzaak van het eeuwige leven	61
4.1.3	Het doel van het eeuwige leven	62
4.1.4	De verzekering van het eeuwige leven	63
4.1.5	Het geheel van Z. Ursinus' weergave van het eeuwige leven	63
4.2	W. Teellinck over 'het eeuwige leven'	64
4.2.1	De plaats van het eeuwige leven	64
4.2.2	Het gezelschap in het eeuwige leven	64
4.2.3	De vreugde van het eeuwige leven	65
4.2.4	De duur en de grootheid van het eeuwige leven	66
4.2.5	Het geheel van W. Teellincks weergave van het eeuwige leven	66
4.3	P. van der Hagen over 'het eeuwige leven'	67
4.3.1	Wat het eeuwige leven is	67
4.3.2	Het begin en de duur van het eeuwige leven	68
4.3.3	Het geheel van P. van der Hagens weergave van het eeuwige leven	69
4.4	T. van der Groe over 'het eeuwige leven'	70
4.4.1	Wat het eeuwige leven is	70
4.4.2	Het begin en de duur van het eeuwige leven	71
4.4.3	Het geheel van T. van der Groe's weergave van het eeuwige leven	72
4.5	Conclusie	74
5	Het Koninkrijk van God	76
5.1	Z. Ursinus over 'het Koninkrijk Gods'	76
5.1.1	Wat het Koninkrijk van God is	76
5.1.2	Hoe het Koninkrijk van God bediend wordt	77
5.1.3	De duur van het Koninkrijk van God	78
5.1.4	De reden van het gebed om het Koninkrijk van God	79
5.1.5	Het geheel van Z. Ursinus' weergave van het Koninkrijk van God	79
5.2	W. Teellinck over 'het Koninkrijk Gods'.	80
5.2.1	Wat het Koninkrijk van God is.	80
5.2.2	Enkele opmerkingen over W. Teellincks weergave van het	

	Koninkrijk van God	80
5.3	P. van der Hagen over 'het Koninkrijk Gods'	81
5.3.1	Wat het Koninkrijk van God is	81
5.3.2	De reden van het gebed om het Koninkrijk van God	82
5.3.3	Het geheel van P. van der Hagens weergave van het Koninkrijk van God	83
5.4	T. van der Groe over 'het Koninkrijk Gods'	84
5.4.1	Wat het Koninkrijk van God is	84
5.4.2	De reden van het gebed om het Koninkrijk van God	86
5.4.3	Het geheel van T. van der Groe's weergave van het Koninkrijk van God	87
5.5	Conclusie	88
6	Conclusie	90
7	Samenvatting	92
8	Literatuur	94

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling

Uit verschillende dogmenhistorische handboeken blijkt dat de christelijke leer telkens in ontwikkeling is. Soms duiken nieuwe bewegingen en leringen op waartegen de christelijke leer moet worden verdedigd. Soms is er een tijd van stabilisering van de leer, waarin de formuleringen en de leerstellingen verder worden verfijnd en verscherpt. Dit onderzoek is specifiek gericht op de leerontwikkeling van de eschatologie in de periode van de 16^e eeuw tot circa halverwege de 18^e eeuw. Van vier verschillende catechismusverklaringen uit verschillende tijdsperiodes komen vier zondagen van de Heidelbergse Catechismus aan de orde waarin de eschatologie behandeld wordt. Hierbij gebruik ik de verklaringen op de Heidelbergse Catechismus van Zacharias Ursinus (1534-1583), Willem Teellink (1597-1629), Petrus van der Hagen (1641-1671) en Theodorus van der Groe (1705-1784).

In dit onderzoek wordt uitgegaan van een thematische benadering waarbij de visies van de verschillende verklaarders per thema worden vergeleken. Na de behandeling van ieder eschatologisch aspect volgt een conclusie. Bij dit onderzoek is veronderstelling dat alle auteurs de Heidelbergse Catechismus als confessionele norm hebben gehanteerd, omdat zij de tekst van de HC als uitgangspunt nemen voor hun verklaring. Het gaat in dit onderzoek om de vraag in hoeverre de verklaarders in hun uitleg over het laatste oordeel (HC 52), de wederopstanding van het vlees (HC 57), het eeuwige leven (HC 58) en het Koninkrijk van God (HC 123) van elkaar verschillen en in hoeverre zij daarmee blijven binnen de theologische kaders van de Heidelbergse Catechismus zelf. De hoofdvraag van mijn onderzoek luidt als volgt: Hoe ontwikkelt de visie op het laatste oordeel, de wederopstanding van het vlees, het eeuwige leven en het Koninkrijk van God zich in de vier catechismusverklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe in de periode van de 16^e tot en met de 18^e eeuw ontwikkelt en hoe is deze ontwikkeling te beoordelen in het licht van de Heidelbergse Catechismus zelf? Deze hoofdvraag wordt onderverdeeld in vier deelvragen. 1. Welke ontwikkeling is er op te merken in de leer over het laatste oordeel? 2. Welke ontwikkeling is er waar te nemen in de leer over de wederopstanding der doden? 3. Welke ontwikkeling is er te zien in de leer over het eeuwige leven? 4. Welke ontwikkeling is er op te merken in de leer over het Koninkrijk Gods?

Mijn stelling is dat er wel degelijk sprake is van ontwikkelingen in de eschatologie van de 16^e tot en met de 18^e eeuw als gevolg van verschillende invloeden.¹ In deze periode heeft onder andere de beweging van de Nadere Reformatie een niet te onderschatten rol gespeeld bij enkele verklaarders.

In de literatuur over dit thema wordt er op gewezen dat er drie belangrijke bronnen van invloed zijn op de eschatologie in deze periode. In de eerste plaats was er sprake puriteinse invloeden. In de tweede plaats wordt er gewezen op de invloed van de verbondstheologie van de Leidse hoogleraar J. Coccejus. In de derde plaats is er sprake van invloed van de scholastieke methode die in deze periode een belangrijkere rol speelde in de gereformeerde theologiebeoefening aan de universiteiten. W. van 't Spijker wijst in zijn artikel over de eschatologie in de na-reformatorische tijd vooral op de invloed van de Leidse *Synopsis Purioris Theologiae* (1625).

Vier catechismusverklaringen uit verschillende perioden zijn object van dit onderzoek. Deze catechismusverklaringen zijn gebaseerd op preken die de desbetreffende verklaarders over de HC hebben gehouden. Catechismuspreken in deze periode hadden een sterk leerstellig karakter. Deze preken werden gehouden in de leerdienst, de tweede dienst op de zondag. Na het leerstellige gedeelte volgt een toepassing.² Omdat dit onderzoek niet homiletisch, maar dogmenhistorisch van aard is, wordt in dit onderzoek gefocust op het leerstellige gedeelte van deze catechismuspreken. De toepassingen vallen buiten het kader van dit onderzoek.

In 2012 is aan de Universiteit Utrecht eveneens een masterthesis geschreven over de eschatologie in dezelfde periode, 16^e tot de 18^e eeuw, door R.A.B. van de Beek. Deze masterthesis draagt als titel: *'Aspecten van eschatologie in de receptie van de Heidelbergse Catechismus, een onderzoek naar de uitleg van de catechismus in de 17^e en 18^e eeuw'*. Van de Beek heeft daarbij de catechismusverklaringen van Z. Ursinus, J. d' Outrein, P. van der Hagen en B. Smytegelt onderzocht. Daarbij is hij tot de volgende conclusie gekomen als antwoord op zijn probleemstelling:

Er zijn wel onderlinge verschillen aanwijsbaar tussen de vier auteurs, maar die zijn veel meer terug te voeren op het karakter of de persoonlijke stijl van de betreffende auteur, dan dat gesteld kan worden dat deze verschillen te maken hebben met ontwikkelingen in de tijd waarin de auteur leefde. De overeenkomsten tussen de auteurs zijn zeer groot, zowel in de zaken die behandeld worden, als in de zaken die niet behandeld worden.³

¹ Graafland, *Kernen en contouren*, 350; Van 't Spijker, *De Nadere Reformatie*, 5-16; Op 't Hof,

² Cf. Baars, *'De eenvoudige Heidelberger...!*, 30-35.

³ Van de Beek, *Aspecten van eschatologie*, 106.

R.A.B. van de Beek wijst in zijn masterthesis op de grote mate van continuïteit in de verklaringen die hij heeft onderzocht. Hij suggereert in zijn conclusie dat er wel degelijk sprake is van onderlinge verschillen. De verklaring voor deze verschillen zoekt hij in de verschillende karakters en stijlen van de personen. Daarmee doet hij geen recht aan het verschil in context. In zijn scriptie behandelt hij alle onderwerpen per auteur, op chronologische volgorde. Aan het einde van zijn scriptie vergelijkt hij de visies van de verschillende auteurs. Dit onderzoek is anders van opzet, omdat de verschillende visies per eschatologisch thema worden vergeleken. Verder zal er in dit onderzoek niet naar het onderzoek van R.A.B. van de Beek worden verwezen, zodat dit een op zichzelf staand onderzoek is om tot een eigen conclusie te komen en niet slechts een reactie op het onderzoek van R.A.B. van de Beek.

1.2 Begripsbepaling en tijdsafbakening

1.2.1 *Het begrip 'eschatologie'*

Het begrip 'eschatologie' is afkomstig van het Griekse woord 'το ἔσχατον', dat 'het laatste betekent. De eschatologie handelt over de laatste dingen. Wat wordt daar onder verstaan? In de meest recente Nederlandse dogmatieken wordt ook aandacht besteed aan deze vraag. De inhoud van dit begrip varieert volgens J. van Genderen van toekomstverwachting in het algemeen tot het einde van de wereld, de tijd en alles wat er mee samenhangt.⁴ Meestal wordt daarbij gedacht aan een overgang tussen een reeds bestaande en een nieuwe toestand die erop volgt. J. van Genderen zet de eschatologie in bij de daden van God. De locus van de eschatologie gaat volgens hem over het laatste, definitieve en uiteindelijke handelen van God, over Zijn beloften aangaande de toekomst en over de door die beloften opgeroepen verwachting. Van Genderen behandelt in aansluiting bij H. Bavinck onder de eschatologie het voortleven na de dood, de wederkomst van Christus en de voleinding, waarbij hij de wederkomst centraal plaatst. G. van den Brink en C. van der Kooi maken onderscheid tussen een individuele eschatologie en een universele eschatologie. De individuele eschatologie handelt over de toekomst van de mens, terwijl de universele eschatologie handelt over de toekomst van de wereld. Om heilsegoïsme te voorkomen mogen individuele en universele eschatologie volgens hen echter niet worden gescheiden. Naar hun mening zijn persoonlijke en kosmische eschatologie correlaat.⁵ Deze onderscheiding tussen persoonlijke en universele eschatologie acht J. van Genderen wel gebruikelijk maar niet verkiesbaar.

⁴ Van Genderen, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, 738-744.

⁵ Van den Brink & Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 638-641.

De bespreking van de eschatologie zal in dit onderzoek worden beperkt tot de volgende thema's: laatste oordeel, wederopstanding van het vlees, het eeuwige leven en het Koninkrijk van God, in navolging van de Heidelbergse Catechismus. Dit is ook in lijn met de visies van J. van Genderen, C. van der Kooi en G. van den Brink. Veel besproken eschatologische thema's als het chiliasme en de plaats van Israël in de toekomstverwachting vallen buiten de kaders van dit onderzoek, omdat het onderzoek anders te breed wordt.⁶

1.2.2 Historische afbakening

Naast de inhoudelijke afbakening binnen de eschatologie is ook afbakening van de tijdsperiode nodig. In dit onderzoek komt de eschatologie in vier catechismusverklaringen naar voren. De Heidelbergse Catechismus is gepubliceerd in 1563. In 1577 gaf Z. Ursinus in zijn colleges toelichting op dit troost- en leerboek. De eerste Nederlandse vertaling '*Het Schat-boeck der Christelycke Leere*' werd door de Leidse predikant Festus Hommius gepubliceerd in 1602.⁷ De tweede catechismusverklaring die in dit onderzoek aan de orde komt is het *Huysboeck* van W. Teellinck. Dit werk is een verklaring op het Kort Begrip, een verkorte versie van de Heidelbergse Catechismus, van de hand van de Middelburgse predikant H. Faulkelius. Het *Huysboeck* van Teellinck werd in 1618 gepubliceerd.⁸ De derde catechismusverklaring is de bundel catechismuspreken van P. van der Hagen, gepubliceerd in 1676. En de vierde catechismusverklaring die de revue zal passeren is de verklaring van Th. van der Groe, postuum gepubliceerd in 1844. Het *Doctrina christiana compendium* van Z. Ursinus is een van de eerste catechismus verklaringen. W. Teellinck is een generatie later. Daarnaast is W. Teellinck een vroege vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. P. van der Hagen is een midden-vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. T. van der Groe wordt gezien als de laatste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. Zo zit er tussen de vier catechismusverklaarders telkens een generatie afstand.

1.3 Historische context

Om een leerontwikkeling in kaart te kunnen brengen is het noodzakelijk om eerst duidelijk te maken in welke historische context deze geplaatst moet worden. Vanwege de beperktheid van dit onderzoek moet volstaan worden met het schetsen van slechts enkele korte historische en

⁶ Naar het chiliasme en de plaats voor Israël in de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie is door onderzoek gedaan door C.J. Meeuse en M. van Campen. W. Meijer heeft over dit onderwerp een doctoraalscriptie geschreven. Cf. Campen M., *Gans Israël*, (Zoetermeer: Boekencentrum 2006); Meeuse, *De toekomstverwachting*, 9-26; 42-50; Meijer, *De heerlijke staat der kerke*, 15-35.

⁷ Roukens, *De schat bewaard*, 9-16.

⁸ Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 148-184.

biografische lijnen. Verwijzingen naar meer historische en biografische informatie zijn te vinden in de voetnoten. Aan drie aspecten van de historische context zal aandacht worden besteed. In de eerste plaats het ontstaan van de Heidelbergse Catechismus en het leven en werk van Zacharias Ursinus. In de tweede plaats zal een zeer korte schets worden gegeven van de Nadere Reformatie en enkele relevante biografische gegevens van Willem Teellinck, Petrus van der Hagen en Theodorus van der Groe. In de derde plaats zal nog in het kort iets worden opgemerkt over de universiteit Leiden in de 16^e tot en met de 18^e eeuw, omdat W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe theologie gestudeerd hebben aan deze universiteit.

1.3.1 *Ontstaan van de Heidelbergse Catechismus*

Zacharias Ursinus werd in 1534 geboren te Breslau. Hij studeerde van 1551 tot 1558 theologie aan de universiteit van Wittenberg bij Philippus Melancton. De studie bij Ph. Melancton heeft altijd een sterke invloed op Z. Ursinus behouden. Op 9 september 1561 werd Z. Ursinus benoemd tot docent aan het Collegium Sapientiae in Heidelberg. Kort daarop werd hij als hoogleraar dogmatiek opvolger van Caspar Olevianus, die zich meer op de preekarbeid in Heidelberg ging toeleggen.⁹ D. Visser typeert de Heidelbergse hoogleraar Z. Ursinus in zijn biografie als een reformator van de derde generatie.¹⁰

De tijd waarin Z. Ursinus leefde was een tijd waarin op godsdienstig gebied veel veranderingen plaatsvonden. Steeds meer keurvorsten van het Heilige Roomse Rijk kozen de kant van de reformatie. En met de *Pax Augustana* in 1555 werd deze praktijk officieel vastgelegd. Met deze godsdienstvrede was er een beperkte mate van godsdienstvrijheid. Deze godsdienstvrijheid was dusdanig beperkt dat keurvorsten slechts konden kiezen voor het Rooms-katholicisme als staatsgodsdienst in hun keurvorstendom of het lutheranisme, zoals verwoord is in de *Confessio Augustana* van 1530. Ook kregen de keurvorsten na 1555 meer macht op godsdienstig terrein. Zo konden ze zelf hoogleraren benoemen aan de universiteiten en superintendanten in de kerk in hun keurvorstendom.¹¹

Z. Ursinus werd tot hoogleraar benoemd door Keurvorst Frederik III, die steeds meer een gereformeerde koers ging. Z. Ursinus was een vertegenwoordiger van een gematigde, door Ph. Melancton beïnvloede stroming. Onder de regering van keurvorst Frederik III, in 1559-1560, ontstond er op de universiteit en in de kerk een heftige strijd tussen aanhangers van de lutherse en

⁹ Boender, *Theoloog in de tredmolen*, 26-27; 29-34.

¹⁰ Visser, *Zacharias Ursinus*, 13.

¹¹ Boender, *Theoloog in de tredmolen*, 27-28; Cf. Visser, *Zacharias Ursinus*, 33-51; Bouwmeester, *Zacharias Ursinus*, 5-30.

de gereformeerde avondmaalsvisie, waarbij veel theologen betrokken raakten. Na een avondmaalsdisputatie die begin 1560 door Frederik III werd georganiseerd, koos de Palts voor een gereformeerde koers. In 1563 werd de Heidelbergse Catechismus opgesteld, een document waarin gematigde lutheranen en calvinisten zich moesten kunnen vinden en waarin moest worden aangetoond dat de Palts met de ingeslagen gereformeerde koers binnen de grenzen van de godsdienstvrede van Augsburg bleef.¹²

Z. Ursinus heeft een belangrijke rol gespeeld bij het opstellen van de Heidelbergse Catechismus. W. Neuser en C.T. Boerke stellen dat waarschijnlijk een heel team heeft meegewerkt aan de totstandkoming van de confessie. Hij is van mening dat Z. Ursinus niet als de hoofdauteur kan gelden.¹³ Volgens L.D. Bierma daarentegen is er veel bewijs dat hij verantwoordelijk is voor de definitieve versie van de Heidelbergse Catechismus. Het belangrijkste bewijs dat L.D. Bierma aanvoert is dat zinsneden uit 90 vragen en antwoorden uit de Kleine Catechismus van Z. Ursinus terug zijn te vinden. En van 28 vragen en antwoorden uit zijn Grote Catechismus zijn parallellen terug te vinden in de Heidelbergse Catechismus.¹⁴ De Heidelbergse Catechismus lijkt dus duidelijk een gezamenlijk project waarbij leidende theologen, ambtsdragers en de keurvorst betrokken waren. Desondanks had waarschijnlijk één persoon de primaire verantwoordelijkheid voor de definitieve versie.

Na de publicatie van de Heidelbergse Catechismus werd Z. Ursinus zelf ook de belangrijkste uitlegger en verdediger van de Heidelbergse catechismus. Vanaf 1563 kreeg hij de taak om iedere zondagmiddag over de Heidelbergse Catechismus te preken.¹⁵ Aan de universiteit van Heidelberg gaf hij tot 1577 college aan de hand van deze nieuwe confessie. Na zijn overlijden in 1583 verscheen de eerste editie van de *Doctrinae christianae compendium*, de eerste leerlingen-editie van de colleges van Z. Ursinus. Deze was samengesteld door Simon Goulart. Er verschenen meerdere leerlingen-edities van de colleges van Z. Ursinus, die onderling soms sterk verschilden. Aan het einde van de 16^e eeuw kreeg David Paraeus, de opvolger van Z. Ursinus aan het Collegium Sapientiae, de opdracht om een nieuwe catechismusverklaring op te stellen. Deze catechismusverklaring werd door Festus

¹² Strohm, *Politiek, kerk en universiteit in de ontstaanstijd van de Heidelbergse Catechismus*, 49-58; Gunnoe, *De Heidelbergse Catechismus in de theologische context van de Palts*, 61-66; Gunnoe, *The Reformation of the Palatinate*, 15-48; Cf. Verboom, *De totstandkoming van de Catechismus*, 44-79.

¹³ Neuser, *Von Zwingli und Calvin*, 288.

¹⁴ Bierma, *Auteurschap*, 73-80; Cf. Bierma, *The Purpose*, 49-74; Volgens C.T. Boerke wordt Ursinus nergens als auteur van de HC genoemd, maar laat het feit dat de HC teruggaat op twee ontwerpen van zijn hand de conclusie toe dat hij als de eerste en voornaamste auteur mag worden gezien. Cf. Boerke, *De mensen achter de Catechismus*, 83.

¹⁵ Bouwmeester, *Zacharias Ursinus*, 25

Hommius, eerst predikant te Dokkum, later te Leiden, naar het Nederlands vertaald onder de titel: *Het schat-boeck der christelycke leere, ofte uytlegginghe over den Catechismus; ende Verclaringhe der besonderste hoofdstucken der Christelijcke Religie.*¹⁶

Na de publicatie van de Heidelbergse Catechismus ontstond er veel weerstand van Lutherse zijde. De Lutherse theologen T. Heszhusius, F. Illyricus, J. Brentz en J. Andreae. Hun kritiek richtte zich met name op de sacramentsleer van de HC. Z. Ursinus kreeg van de keurvorst van Palts de taak om de kritiek van de Lutherse theologen te weerleggen. Als antwoord op de kritiek schreef Z. Ursinus in 1564 *De Apologia sive defensio catechismi Palatini Electoralis, Heidelbergensis vulgo dicti*. Korte tijd later, in april 1564, werd er door gereformeerde en lutherse theologen een godsdienstgesprek gehouden over de ubiquiteitsleer. Aan deze gesprekken nam ook Z. Ursinus deel. Bij dit gesprek heeft hij de avondmaalsleer van de HC slagvaardig verdedigd.¹⁷ Tot 1576 was er sprake van een bloeitijd voor de gereformeerde theologie in de Palts. De keurvorst van Palts steunde de calvinistische zaak. Na het overlijden van keurvorst Frederik III zette diens zoon Lodewijk IV de relutheranisering in. Dat leidde tot het ontslag van Z. Ursinus als hoogleraar aan het Collegium Sapientae in Heidelberg. Gereformeerde hoogleraren en predikanten uit Heidelberg moesten vluchten naar Palts-Lautern. In Neustadt an der Haardt werd een gereformeerde universiteit opgericht. Aan deze universiteit is Z. Ursinus hoogleraar geweest tot aan zijn overlijden in 1583.¹⁸

In later tijd worden vele catechismusverklaringen geschreven in de Nederlanden, maar ook in andere Europese landen. Vijfentwintig jaar na de invoering van de Heidelbergse Catechismus in Nederland besluit de Synode van Den Haag in 1586 dat in de middagdiensten catechismuspreken dienen te worden te houden. Dit besluit wordt op de Synode van Dordrecht in 1618-1619 bevestigd. Volgens A. Baars is het gevolg daarvan dat de catechismusprediking een wezenlijk onderdeel wordt van de zondagse erediensten in de Nederlanden in de 17^e en 18^e eeuw. Ook heeft de catechismusprediking in de Nederlandse kerken van de 16^e en 18^e eeuw een bloeitijd gekend.¹⁹ De catechismusverklaringen die in dit onderzoek aan de orde komen zijn geschreven in die bloeitijd van de Catechismusprediking in ons land.

1.3.2 De Nadere Reformatie

¹⁶ Roukens, *De Schat bewaard*, 9-16; De Wildt, *Commentaren op de Heidelbergse Catechismus 1567-1620*, 86-91.

¹⁷ Bouwmeester, *Zacharias Ursinus*, 29

¹⁸ Gunnoe, *De Heidelbergse Catechismus in de historische context van de Palts*, 52-59

¹⁹ A. Baars geeft in een Apeldoornse studie een korte weergave van de geschiedenis van de Catechismusprediking in Nederland. Daarin typeert hij de 17^e en 18^e eeuw als een bloeitijd voor de catechismusprediking in de Nederlanden. Cf. Baars, *'De eenvoudige Heidelberger ...'*, 13-21.

Binnen het kader van deze inleiding is het niet mogelijk om een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de beweging van de Nadere Reformatie. In het kader van dit onderzoek zal een korte karakterisering van deze beweging worden gegeven. Verder komen enkele biografische gegevens van W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe aan de orde die voor het onderzoek relevant zijn.

De beweging van de Nadere Reformatie vormde volgens W. van 't Spijker en W.J. op 't Hof geen op zichzelf staande beweging. Het maakte deel uit van een bredere Europese piëtistische beweging. Er was sprake van sterke verwantschap met het puritanisme in Engeland en het piëtisme in Duitsland.²⁰ Er was ook sprake van sterke invloed van het puritanisme op de Nadere Reformatie in de Nederlanden.²¹ De meest gangbare, recente definitie van de Nadere Reformatie is in 2007 geformuleerd door C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg. Deze definitie luidt als volgt:

De Nadere Reformatie is die beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde Kerk in de zeventiende en achttiende eeuw, die in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof de persoonlijke geloofsbeleving en godsvrucht centraal stelde en van hieruit inhoudelijke en procedurele reformatieprogramma's opstelde, bij de bevoegde kerkelijke, politieke en maatschappelijke organen indende en/of in aansluiting hierbij zelf een verdere hervorming van kerk, samenleving en staat in woord en daad nastreefde.²²

Deze definitie is een reactie op de oudere begripsbepaling van T. Brienens, L.F. Groenendijk, W.J. op 't Hof en C.J. Meeuse uit 1983:

De Nadere Reformatie (17^e eeuw) is de beweging binnen de Nederduits Gereformeerde Kerk, die zich tegen algemeen verbreide wantoestanden en misvattingen kerend alsmede de verdieping en de verbreding van de doorwerking van de 16^e eeuwse hervorming beogend, met profetische bezieling aandringt op en ijvert voor zowel de innerlijke doorleving van de gereformeerde leer en de persoonlijke levensheiliging alsmede de radicale en totale heiliging van alle terreinen des levens.²³

²⁰ Van 't Spijker, *De Nadere Reformatie*, 5-12; Op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme*, 36-37.

²¹ W.J. op 't Hof en H. Heppe wijzen nadrukkelijk op de sterke invloed die het puritanisme via o.a. vertalingen van puriteinse geschriften, puriteinsgezinde hoogleraren en de vluchtelingengemeenten in Engeland heeft gehad op de Nadere Reformatie in Nederland. Op 't Hof, *De invloed van het puritanisme*, 273-336; Cf. Heppe, *Geschiede*, 156-169.

²² Graafland e.a., *Nadere Reformatie, opnieuw een poging tot begripsbepaling*, 108.

²³ Brienens e.a., *Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling*, 109.

De Nadere Reformatie ijverde sterk voor de heiliging van alle levensterreinen. Alle maatschappelijke verbanden moeten totaal en volledig gereformeerd worden: gezin, kerk en staat.

W.J. Op 't Hof typeert Willem Teellinck als de initiator en aanjager van de Nadere Reformatie.²⁴ Willem Teellinck werd geboren in Zierikzee in 1579. Zijn jeugd en studiejaren vielen samen met de opkomst van de Nederlandse wetenschapsbeoefening. De eerste periode van zijn leven was in Zeeland ook een periode van consolidering en confessionalisering van het calvinisme in Nederland. Over zijn studietijd is weinig bekend. Hij heeft rechtsgeleerdheid gestudeerd en pas later, nadat hij voor een tijd in Engeland onderwijs had genoten van puriteinsgezinde hoogleraren, studeerde hij theologie in Leiden. In Engeland had hij contacten met meerdere puriteinen. Ook zijn vrouw, Martha Greendon, heeft hij waarschijnlijk in puriteinse kringen leren kennen. In de Engelse stad Banbury is hij tot bekering gekomen en ervoer hij de roeping tot het ambt. In 1606 zijn W. Teellinck en zijn vrouw naar de Nederlanden teruggekeerd en van april tot juli 1606 studeerde hij aan de Leidse universiteit. Hij heeft als predikant twee gemeenten gediend. Zijn eerste gemeente was Burgh en Haamstede (1606-1613). De tweede gemeente die hij diende was Middelburg, van 1616 tot aan zijn overlijden in 1629.²⁵ Zijn geschriften variëren van reformatieprogramma's en catechetisch materiaal tot polemische geschriften tegen de Remonstranten. In 1618 verscheen zijn Huysboeck, een catechetisch leerboek over de Heidelbergse Catechismus. Hij heeft in zijn preken en geschriften sterk geijverd voor een nadere reformatie in de Nederlanden. Door zijn geschriften en preken heeft hij sterke invloed gehad op verschillende theologen na hem.²⁶ In het bijzonder noemen we op dit punt Theodorus van der Groe.

Petrus van der Hagen is een midden-vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. Over hem zijn weinig biografische gegevens bekend. Petrus van der Hagen is geboren in 1641 te Amsterdam. Hij was een uitzonderlijk begaafd. Het is een bijzonder gegeven dat hij al op 9-jarige leeftijd begon hij aan de theologische studie in Leiden. In 1660 werd hij proponent en op 25 februari 1663 werd hij tot predikant bevestigd in Leidschendam. In hetzelfde jaar trouwde hij met Adriana van Wassenaar. Zij kregen een zoon en een dochter. Zij stierf in 1667. Petrus van der Hagen hertrouwde in 1670 met Maria du Noys. Zijn catechismusverklaring is verschenen postuum in 1673. Aan de Leidse universiteit ontving hij onderwijs van J. Coccejus. Hij heeft volgens Op 't Hof sterke invloed ondergaan van zijn leermeester J. Coccejus en diens verbondstheologie. Deze verbondstheologie werkte door in zijn hermeneutiek. Desalniettemin zijn er in de theologie van P. van der Hagen wel enkele voetiaanse

²⁴ Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 95.

²⁵ Exalto, *Willem Teellinck*, 17-42; Engelberts, *Willem Teellinck*, 3-39; Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 22-184, 390.

²⁶ Engelberts, *Willem Teellinck*, 195-206.

accenten te zien, inzake de heiligingsleer, de visie op de tucht en de visie op overheid.²⁷ P. van der Hagen is al op jonge leeftijd gestorven in 1671.

Theodorus van der Groe is een late vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie. Door sommigen wordt hij gezien als de laatste vertegenwoordiger van deze beweging. T. van der Groe werd geboren in 1705 in Zwammerdam. In 1729 studeerde hij af aan de Leidse universiteit en werd beroepbaar gesteld. Op 25-jarige leeftijd werd hij tot predikant bevestigd in de gemeente van Rijnsaterwoude. Volgens A.W.C. van Dijk en W. Fieret kwam hij rond 1735 tot bekering. In zijn prediking legde hij nadruk op de waarachtige bekering tegenover vele soorten schijnbekerings. Hij wees in zijn prediking en geschriften op de noodzaak van zelfonderzoek. Dit komt vooral in zijn *Toetssteen der ware en valse genade* aan de orde. Het doortrekt al zijn preken en geschriften. In 1740 werd T. van der Groe verbonden aan de gemeente van Kralingen. Deze gemeente heeft hij 44 jaar lang gediend, tot zijn overlijden in 1784.²⁸ T. van der Groe leefde en werkte in de tijd van het opkomende Verlichtingsdenken, het deïsme en het cartesianisme. Hij zag de tijd waarin hij leefde als een tijd van verval. Dat komt duidelijk naar voren in de vele geschriften die hij heeft vervaardigd. T. Bienen brengt zijn geschriften onder in 5 categorieën: 1 preken in verschillende bundels; 2. Brieven; 3. Dogmatische verhandelingen; 4. Strijdschriften; 5. Voorredes op vertalingen van puriteinse werken.²⁹ Zijn catechismusverklaring, die object is voor dit onderzoek, is een bundeling van verschillende catechismuspreken.

1.3.3 De universiteit Leiden in 16^e en 17^e eeuw

De Leidse universiteit is opgericht in 1575. De eerste jaren van de universiteit verliepen moeizaam. De universiteit had grote moeite om hoogleraren aan zich te verbinden. Hoogleraren uit verschillende Europese universiteitssteden werden beroepen, maar velen bedankten voor het beroep. Alles in de begintijd van de universiteit was sober en eenvoudig. Er waren circa 130 studenten ingeschreven, van wie ongeveer 50 studenten uit het buitenland.³⁰ Willem Teellinck studeerde onder de twee bekende hoogleraren Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus. In zijn kort durende studententijd was er nog een derde hoogleraar, Lucas Trelcratius, die bij W. Teellinck het meeste aanzien genoot. W. Teellinck studeerde in 1606 aan de Leidse universiteit toen de

²⁷ Op 't Hof, *Petrus van der Hagen*, 315-316.

²⁸ Dijk, van, *Die des nachts Zijn huis bewaakt*, 16-35; 48-51; Fieret, *Theodorus van der Groe*, 11-40; Leurdijk, *Van der Groe*, 9-28.

²⁹ Bienen, *Theodorus van der Groe*, 277-309.

³⁰ Cf. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland I*, 33-102.

spanningen tussen J. Arminius en F. Gomarus opliepen. In later tijd heeft W. Teellinck ook vele geschriften gewijd aan de remonstrantse kwestie.³¹

Na de Synode van Dordrecht 1618-1619 brak voor de Leidse universiteit een zekere bloeitijd aan. Er werden vier hoogleraren theologie benoemd, te weten A. Walaeus, A. Thysius, A. Rivetus en J. Polyander. Deze vier hoogleraren belegden 52 disputaties met studenten waarin alle loci van de dogmatiek werden behandeld. Deze 52 disputaties zijn in 1625 gepubliceerd onder de titel *Synopsis Purioris Theologiae*.³² C. Sepp ziet de Leidse Synopsis als een model van ontwikkeling van de kerkelijke leerbegrippen, naar de inhoud van de Schrift en de consensus der oude kerk, opgemaakt uit de geschriften van de voornaamste kerkvaders. Tegen de achtergrond van de leergeschillen in de tijd waarin de Leidse Synopsis is gepubliceerd, is het opmerkelijk dat dit geschrift gematigd polemisch is. Dit document heeft veel invloed gehad in de theologie aan de Leidse universiteit. Zo blijkt uit de nieuwe uitgaven die tot 1658 zijn verschenen.³³ Dat betekent dat dit dogmatische standaardwerk ook een belangrijke rol speelde op de Leidse theologische faculteit, toen P. van der Hagen er student was. Ook buiten de Leidse faculteit godgeleerdheid is de Leidse *Synopsis Purioris Theologiae* invloedrijk geweest.

Theodorus van der Groe heeft eveneens gestudeerd aan de Leidse universiteit. Een van de hoogleraren van wie hij onderwijs heeft genoten is van belang om hier te vermelden, te weten Johannes à Marck. J. à Marck was hoogleraar kerkgeschiedenis van 1689-1731. Hij inaugureerde op 33-jarige leeftijd aan de Leidse universiteit. Sinds 1676 was hij als hoogleraar verbonden geweest aan de universiteit van Groningen. In Groningen was hij op twintigjarige leeftijd geïnaugureerd. Bekend is de dogmatiek die van zijn hand verschenen is in 1686. In 1690 verscheen een tweede, verbeterde druk. Volgens A. de Reuver heeft deze dogmatiek van À Marck vele generaties theologiestudenten gevormd. De *Redelijke Godsdienst* van W. à Brakel fungeerde door zijn bevindelijk-mystieke karakter vooral als stichtelijk leerboek voor het gewone volk. En het *Merch der christelijke godtsgeleerdheit* van À Marck diende primair als leerboek voor theologische studenten. Deze dogmatiek heeft dan ook een sterk scholastiek-wetenschappelijke benadering van de leer. J. à Marck biedt, in tegenstelling tot W. à Brakel, weinig praktisch-bevindelijke handreikingen. Dat neemt volgens A. de Reuver echter niet weg dat ook J. à Marck de toerusting van de gemeente op het oog had.³⁴

³¹ Op 't Hof, *Willem Teellinck*, 80-81, 194. 315.

³² Cf. Van der Belt, *Puur en ongezoet*, 9-22; Van Asselt e.a., *Synopsis Purioris Theologiae*, dl. I, 1-20.

³³ Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland II*, 45-46.

³⁴ De Reuver, *Johannes à Marck*, 98-101.

In dit verband wordt er nog kort gewezen op de gereformeerde scholastiek die in de 16e tot en met de 18e eeuw een belangrijke rol speelde in de theologiebeoefening. Voor het onderzoek is het van belang om de begrippen 'gereformeerde orthodoxie' en 'gereformeerde scholastiek' kort te omschrijven. W.J. van Asselt en P.L. Rouwendal definiëren de gereformeerde orthodoxie als 'een omschrijving van de periode in de theologiegeschiedenis die zich uitstrekt van de 16^e tot de 18^e eeuw. Wanneer er wordt gesproken over 'gereformeerde orthodoxie' wordt daarmee de stroming in de periode van de orthodoxie aangeduid die verbonden is met gereformeerde belijdenisgeschriften'.³⁵ R.A. Muller beperkt de periode van de gereformeerde scholastiek tot de 16^e en de 17^e eeuw. Hij schrijft: 'The intention of the theologians of the late sixteenth and seventeenth centuries, as witnessed both by their detailed positive construction of theological system and by their frequently bitter polemic against doctrinal adversaries, was to produce, in the context and frequently on the model of the great Protestant confessions, an entire body of true doctrine.'³⁶ W.J. Van Asselt volgt R.A. Muller in zijn indeling van de gereformeerde orthodoxie in drie perioden. De eerste periode, van circa 1565 tot 1620, wordt aangeduid als de vroege orthodoxie. Dit is de periode waarin de leer, zoals die door de Reformatie werd geformuleerd, verder wordt ontwikkeld tot een samenhangend leerstellig systeem.³⁷ De tweede periode wordt de periode van de 'hoge orthodoxie' genoemd. Deze periode begint met de Synode van Dordrecht, 1618-1619 en loopt door tot ca. 1700. De hoge orthodoxie wordt gekenmerkt door een toenemende mate van verfijning van het theologische apparaat en een toename van het polemische element in de theologie. In deze periode bouwde men volgens R.A. Muller voort op de dogmatiek van de vroege orthodoxie.³⁸ De vraag naar de overgang naar de derde periode, de periode van de late orthodoxie is niet eenvoudig te beantwoorden, maar volgens W.J. van Asselt is de opkomst van de Verlichting aan het einde van de 17^e eeuw een goede markering van de overgang naar de late orthodoxie. Kenmerkend voor de 'late orthodoxie', van ca. 1700 – 1790, was dat de scholastieke vorm van theologiebeoefening in toenemende mate onder druk kwam te staan door zowel interne als externe factoren, met name het verlichtingsdenken.³⁹ Z. Ursinus en W. Teellinck schreven hun catechismusverklaringen in de periode van de vroege orthodoxie. P. van der Hagen schreef zijn verklaring in de periode van de hoge orthodoxie. Het werk van T. van der Groe is geschreven in de periode van de late orthodoxie.

Het begrip 'gereformeerde orthodoxie', dat een tijdsperiode aanduidt, moet onderscheiden worden van het begrip 'gereformeerde scholastiek', dat een aanduiding is van een academische vorm van

³⁵ Van Asselt & Rouwendal, *Wat is gereformeerde scholastiek?*, 13-14.

³⁶ Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics I*, 33.

³⁷ Van Asselt, *Scholastiek ten tijde van de vroege orthodoxie*, 92.

³⁸ Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics I*, 73-81.

³⁹ Van Asselt, *Scholastiek ten tijde van de Late orthodoxie*, 142-143.

theologiebeoefening. W.J. van Asselt en P.L. Rouwendal wijzen er met nadruk op dat 'scholastiek' verwijst naar de methode. De methode mag volgens hen niet worden verward met de inhoud. Het is echter de vraag of de methode geen inhoudelijke consequenties. Orthodoxie verwijst naar een bepaalde periode uit de geschiedenis, verbonden met een bepaalde leerinhoud. Dit zegt niets over de methode. Het begrip 'gereformeerd' verwijst volgens W.J. van Asselt en P.L. Rouwendal naar de inhoud die is gebonden aan de gereformeerde belijdenisgeschriften.⁴⁰ Ook R.A. Muller wijst er op dat het bij het begrip scholastiek gaat om de methode. Hij schrijft: 'it describes the technical and academic side of this process of the institutionalization and professionalization of Protestant doctrine in the universities of the late sixteenth and seventeenth century.'⁴¹ De scholastieke methode die in de 16e en 17e eeuw werd gebruikt aan de Nederlandse theologische faculteiten was sterk beïnvloed door de begrippen en onderscheidingen van de aristotelische logica.⁴² Deze scholastieke methode heeft ook invloed gehad op de beweging van de Nadere Reformatie, zo betoogt C. Graafland. Het is vooral G. Voetius geweest die de scholastieke methode heeft verbonden met de Nadere Reformatie.⁴³

Nu het onderzoek kort is afgebakend en de historische context is geschetst volgt de bestudering van de verschillende eschatologische thema's.

⁴⁰ Van Asselt & Rouwendal, *Wat is gereformeerde scholastiek?*, 16.

⁴¹ Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics I*, 34.

⁴² Cf. Pleizier & Wisse, 'Zoals de filosoof zegt', 31-46; Neuser, *Von Zwingli und Calvin*, 309-311.

⁴³ Cf. Graafland, *De invloed van de scholastiek*, 109-131.

2 Het laatste oordeel

In dit hoofdstuk worden de verklaringen van Zacharias Ursinus, Willem Teellinck, Petrus van der Hagen en Theodorus van der Groe op HC 52 vergeleken. In de oorspronkelijke Duitse editie luidt HC 52 als volgt:

F. 52. Was tröstet dich die widerkunft Christi, zu richten die lebendigen und die todten?

A. Dasz ich in allem trübsal und verfolgung mit aufgerichitem haupt eben des richters, der sich zu vor dem gericht Gottes für mich dargestellt und alle vermaledeyung von mir hinweggenommen hat, ausz dem himmel gewertig bin, dasz er alle seine und meine feinde in die ewige verdamnusz werfe , mich aber sampt allen auszerwehlten zu im in die himlische freud und herrligkeyt neme.⁴⁴

De verschillende verklaringen over het laatste oordeel worden in chronologische volgorde besproken. Daarna zal nagegaan worden in hoeverre er sprake is van overeenkomsten en ontwikkelingen.

2.1 Het laatste oordeel volgens Z. Ursinus

In dertien punten geeft Z. Ursinus zijn leer over het laatste oordeel weer in zijn catechismusverklaring. De verklaring van Z. Ursinus zal op hoofdlijnen worden gevolgd.

2.1.1 *Het waarom van het laatste oordeel*

De eerste vraag die Z. Ursinus opwerpt is de vraag naar het waarom van het laatste oordeel. De reden voor het oordeel dat plaats zal vinden ligt bij God Zelf. Z. Ursinus zet zijn bespreking hier theocentrisch in. Hij geeft zijn verklaring weer op basis van verschillende gedeelten uit de Schrift die handelen over het oordeel dat komt.⁴⁵ Het oordeel zal plaatsvinden, omdat Gods eer het vereist. God heeft van eeuwigheid af voorgenomen en verordineerd, de mensen op te wekken uit de doden. Omdat Hij onveranderlijk is, zal Hij dat besluit niet verbreken. Wat God besloten heeft moet noodzakelijk volbracht worden.⁴⁶ Z. Ursinus leidt uit de Schrift af dat God goed, rechtvaardig en waarachtig is. Hij schrijft:

⁴⁴ Bakhuizen van den Brink, *Belijdenisgeschriften*, 176-178

⁴⁵ Cf. Dan. 7, 9-13; Mt. 24; Mt. 25; Hand. 17,31; 1 Thess. 4,16v; Hebr. 9,27; Openb. 20,11.

⁴⁶ Cf. Ursinus Z, *Compendium*, 371; 381.

Probatio sumitur a iustitia, bonitate et veritate divina, quae postulat ut bonis bene sit perfecte: malis male perfecte. No autem sit hoc in hac vita: imo malis potius bene est in hac vita. Ergo oportet aliam restare vitam, in qua hoc futurum sit.⁴⁷

Omdat God goed, rechtvaardig en waarachtig is, wil Hij ook dat het de goeden volkomen goed zal gaan en de verkeerden het volkomen kwaad zal vergaan. Gods rechtvaardigheid eist deze beide dingen. En de HEERE verklaart in Zijn Woord dat Hij het ook zal doen. Nu is het vaak andersom, maar de tijd komt dat God deze regel van Zijn rechtvaardigheid zal uitvoeren.

In zijn beschrijving van het laatste oordeel vergelijkt Z. Ursinus het grote eindgericht met een rechtszaak in de rechtszaal. Daaruit kunnen wij volgens Z. Ursinus enigszins begrijpen wat het laatste oordeel inhoudt. Hij geeft de volgende definitie:

Iudicium extremum est iudicium quod exercebit Deus in fine mundi per Christum, qui tunc in gloria et maiestate Patris et angelorum visibiliter descendet de coelo in nubes: per quem etiam nunc suscitabuntur omnes homines, qui mortui fuerunt ab initio mundi ad fines usque: reliqui autem subito mutabuntur: et sistentur omnes ante tribunal Christi, qui de omnibus feret sententiam: et impios cum Diabolis abiiciet in poenas aeternas: pios autem ad se assumet, et cum ipso et beatis angelis in coelo fruuntur aeterna felicitate et gloria.⁴⁸

Nadrukkelijk stelt Z. Ursinus dat alle onderdelen van deze definitie aan de Heilige Schrift zijn ontleend. Het laatste oordeel zal zijn een patefactio, declaratio et separatio iustorum et iniustorum.⁴⁹ De rechtvaardigen en de onrechtvaardigen worden geopenbaard. De boeken worden geopend en een ieder zal worden geoordeeld naar zijn werken. Uit de boeken die worden geopend zullen alle verborgen dingen van de harten bekend worden gemaakt. Daarna zal de Rechter de scheiding tussen de rechtvaardigen en de onrechtvaardigen voltrekken. Vervolgens zal de Rechter de uitspraak van het vonnis uitvoeren in overeenkomst met de wet en het evangelie. De goddelozen worden geoordeeld naar de wet. De wet straft en vervloekt alle overtreders voor eeuwig. Het vonnis zal over de goddelozen gaan overeenkomstig hun werken. Het evangelie zal dit vonnis bevestigen. De rechtvaardigen zullen worden vrijgesproken overeenkomstig het evangelie. Deze vrijspraak is niet vanwege hun verdiensten, maar omwille van hun geloof. Uit genade zullen de rechtvaardigen het Koninkrijk van God beërven. Z. Ursinus houdt wet en evangelie dicht bij elkaar, wanneer hij zegt dat

⁴⁷ Ursinus, *Compendium*, 372-373.

⁴⁸ Ursinus, *Compendium*, 373-374.

⁴⁹ Ursinus, *Compendium*, 374.

zowel de godzaligen als de goddelozen, zowel naar de wet als naar het evangelie geoordeeld zullen worden.

2.1.2 De Rechter

Z. Ursinus stelt dat Christus de Rechter zal zijn. Hij schrijft:

Iudex futurus est Christus. Omne iudicium dedit Filio. Non quidem removentur ab hoc iudicio Pater et Spiritus Sanctus: sed immediate loquetur, et sententiam feret Christus, et quidem in natura humana, Ipso autem loquente Deus est, sed etiam quia Pater per ipsum loquetur iudicium erit trium personarum Diunitatis, quod ad consensum atque auctoritatem : Christi vero quod ad promulgatione et executionem iudicii.⁵⁰

Christus zal door goddelijke macht het vonnis hoorbaar en zichtbaar uitspreken over allen. Hij zal het vonnis ook uitvoeren. Christus zal de Rechter bij het Laatste oordeel zijn, omdat Hij ook de Middelaar is. Zoals Christus spreekt, zal ook de Vader spreken. Zoals Christus oordeelt, zo zal ook de Vader oordelen. Aan de gehele ondeelbare Drie-eenheid komt het oordeel toe, wat betreft overeenstemming en macht, maar het is uitsluitend Christus, de Zoon des mensen, die het oordeel op zichtbare wijze zal uitvoeren. Overeenkomstig de nieuwtestamentische belofte in Lc. 22,30 zal volgens Z. Ursinus ook de gemeente oordelen. Dat houdt volgens hem in dat de gemeente het door Christus gevelde vonnis als heilig en rechtvaardig met haar goedkeuring bevestigt.⁵¹

Er worden door Z. Ursinus vier redenen aangevoerd, waarom Christus de Rechter zal zijn bij het grote eindgericht. In de eerste plaats stelt Z. Ursinus dat de gemeente door dezelfde Middelaar verheerlijkt moet worden, als door Wie zij verlost en gerechtvaardigd wordt. In de tweede plaats is het tot vaste troost voor Zijn gemeente. Want deze Rechter zal ten oordeel komen om de Zijnen van het kwaad te verlossen, Zijn lidmaten te verheerlijken en al Zijn en hun vijanden in de verdoemenis te werpen.⁵² In de derde plaats zal Hij de Rechter zijn vanwege de rechtvaardigheid van God. Omdat de goddelozen Christus smaadheid hebben aangedaan door Zijn verdiensten en weldaden te verwerpen, die hen door het evangelie werden aangeboden, zal God hen door diezelfde Christus veroordelen, opdat zij zien wie zij hebben gekruisigd en ondervinden, dat zij dan de Verlosser die zij niet wilden erkennen als een strenge rechter hebben. In de vierde plaats zal Christus in Zijn menselijke natuur de zichtbare

⁵⁰ Ursinus, *Compendium*, 376.

⁵¹ Cf. Ursinus, *Compendium*, 376.

⁵² Cf. Ursinus, *Compendium*, 377.

rechter zijn, omdat ook het Oordeel zichtbaar zal zijn. De Rechter zal gezien worden door allen die Hij zal oordelen.

Nadrukkelijk stelt Z. Ursinus dat deze Rechter zal komen op de wolken van de hemel. Hij zal werkelijk, zichtbaar en plaatselijk neerdalen. Hij zal niet komen in schijn. Hij zal terugkeren naar deze aarde, zoals Hij bij Zijn hemelvaart is opgevaren naar de hemel. Christus zal van de hemel neerdalen, voorzien van goddelijke heerlijkheid en majesteit. Daarbij wordt Hij vergezeld van duizenden engelen. Hij zal komen in de heerlijkheid van Zijn Vader met Zijn engelen. Uit deze heerlijkheid, waarmee Hij zal komen, blijkt dat Christus waarachtig God is, dat Hij de tweede Persoon van de Drie-eenheid is en aan de Vader even gelijk is.⁵³

2.1.3 Over wie het Oordeel zal komen

Wie zal Christus oordelen? Ursinus schrijft: *iudicabit omnes homines tam vivos, quam mortuos, etiam angelos malos.*⁵⁴ Onder de levenden verstaat Z. Ursinus degenen die bij de wederopstanding nog in leven zijn. Deze zullen bij de wederkomst van Christus veranderd worden. Onder de doden verstaat hij degenen die op dat moment al zijn gestorven.

Vervolgens beschrijft hij hoe het Laatste Oordeel zal verlopen. Wanneer het Laatste Oordeel zal plaatsvinden, zullen de doden worden opgewekt door de stem van de Rechter, Christus. De doden zullen uit de graven opstaan en de levenden zullen worden veranderd. Dat houdt in dat hun lichamen onsterfelijk zullen worden. Zowel de godzaligen als de goddelozen zullen door de engelen worden verzameld van de vier einden van de aarde. Christus zal de dienst van de engelen gebruiken om het de goddelozen en de godzaligen, de schapen en de bokken van elkaar te scheiden. Zo betoont Christus zich de Heere van de engelen. Deze majesteit en heerlijkheid behoort tot deze Rechter. Volgens Z. Ursinus zal de wereld in het vuur versmelten en vergaan. Alle schepselen zullen door het vuur worden gezuiverd.⁵⁵ Daarna zal Christus de godzaligen van de goddelozen scheiden. De goddelozen zullen naar hun eigen verdiensten worden verdoemd. De godzaligen zullen dankzij Christus' verdiensten worden vrijgesproken. Ten slotte zal het uitgesproken vonnis worden uitgevoerd door de goddelijke macht van Christus. De goddelozen zullen in de eeuwige straffen en pijnen worden geworpen. Daarna zal Christus degenen die Hem toebehoren volkomen verlossen en

⁵³ Ursinus, *Compendium*, 378.

⁵⁴ Ursinus, *Compendium*, 379.

⁵⁵ Ursinus, *Compendium*, 380; cf. 2 Petr. 3,7 en 10v.

hen opnemen in Zijn eeuwige heerlijkheid. Dan zullen de goddelozen geen kwaad meer kunnen doen aan de godzaligen.⁵⁶

2.1.4 *Tijd en plaats van het laatste oordeel*

Over de plaats van het laatste oordeel wordt door Z. Ursinus niets gezegd. We constateren alleen dat de Zeeuwse predikant Ph. Lansbergius (1561-1632) in een latere toevoeging aan het *Schat-boeck* ontkent dat het Laatste Oordeel plaats zal vinden in het dal van Josafat. Deze bewering die door sommige joden werd gedaan op basis van Joël 3, 2 en 12 ziet Ph. Lansbergius als een dwaling.⁵⁷

Over de tijd van het Laatste Oordeel doet Z. Ursinus evenmin concrete uitspraken. Volgens hem is de tijd van het Oordeel ons slechts in het algemeen, en niet in bijzonderheden geopenbaard. Het Laatste oordeel zal plaatsvinden in het einde van de wereld. Het exacte tijdstip is ons niet bekend en het laat zich ook niet berekenen. Ook de engelen kennen de tijden en de gelegenheden niet. Zelfs de Zoon des mensen wist het niet in de staat van Zijn vernedering.⁵⁸ Hij verdeelt de tijd in drie delen, te weten de tijd vóór de wet, de tijd onder de wet en de tijd na de wet. De derde periode is de periode onder Christus. Deze periode wordt door hem de laatste tijd genoemd. Hiermee bedoelt hij heel de tijd van Zijn eerste komst tot aan Zijn wederkomst. Het Laatste oordeel zal plaats hebben in deze laatste tijd. Z. Ursinus stelt vervolgens dat wij al zijn gekomen in het laatste van de tijd, zo zien wij aan de tekenen van het Laatste oordeel.⁵⁹

Volgens Z. Ursinus zullen wij het tijdstip van de oordeelsdag om drie redenen niet weten. In de eerste plaats, opdat God ons in geloof, hoop en lijdzaamheid zou oefenen, opdat wij God geloven en standvastig volharden in het vertrouwen op en in het verwachten van Zijn beloften, ook al is ons de tijd van de verlossing onbekend. In de tweede plaats opdat onze nieuwsgierigheid wordt bedwongen. En in de derde plaats opdat Hij ons in Zijn vreze, in het waakzaam zijn en bij de godzaligheid bewaart. Het is goed dat wij het uur van Christus' wederkomst niet weten, opdat wij elk uur voorbereid zijn voor Zijn wederkomst.

2.1.5 *Uitstel van het Laatste Oordeel*

Ook stelt Z. Ursinus dat de HEERE het oordeel nog uitstelt. Dat om drie redenen. Allereerst opdat Hij ons zou oefenen in geloof, hoop en aanroeping. Ten tweede, op dat alle uitverkorenen tot de gemeente Gods worden gebracht. De wereld bestaat nog omwille van de godzaligen, niet omwille

⁵⁶ Ursinus, *Compendium*, 380-381; cf. Mt. 25, Mt. 26; Joh. 14,3; 1 Thess. 4,17.

⁵⁷ Ursinus, *Schatboek*, 397.

⁵⁸ Cf. Ursinus, *Compendium*, 382.

⁵⁹ Ursinus, *Compendium*, 382; cf. 1 Joh. 2, 18.

van de goddelozen. God wil dat de uitverkorenen door de gewone heilsmiddelen worden verzameld en daar is tijd voor nodig. Ten laatste, opdat Hij alle mensen tijd gunt om zich te bekeren.

2.1.6 *Het geheel van Z. Ursinus' weergave van het laatste oordeel*

Deze bespreking van Z. Ursinus heeft een nadrukkelijk theocentrisch uitgangspunt en heeft ook een duidelijke christocentrische spits. Duidelijk wordt dat de Schrift bij hem fungeert als het uitgangspunt en als normatieve kader van zijn bespreking. In de methodiek zien we de invloed van de scholastieke methode terug, zoals het kort is aangeduid in de inleiding van dit onderzoek.⁶⁰ Duidelijk is wel dat hij hier dicht bij de tekst van vraag en antwoord 52 blijft. Hij trekt een duidelijke scheidslijn tussen de goddelozen en de godzaligen, zoals dat ook in vraag en antwoord 52 gebeurt. Voor de godzaligen is de wederkomst van Christus tot troost. Zij mogen verlangen naar Zijn wederkomst, want dan is hun verlossing nabij. Voor de goddelozen is het laatste oordeel tot schrik, want zij hebben een slecht geweten en zijn niet bereid om de HEERE te ontmoeten. Goddelozen kunnen ook niet naar de oordeelsdag verlangen, want in dat geval zouden zij hun eigen verdoemenis begeren.

2.2 **Het laatste oordeel volgens W. Teellinck**

De verklaring van W. Teellinck over het laatste oordeel in zijn *Huysboeck* is zeer beknopt. Zijn verklaring beslaat slechts zes pagina's, terwijl dit gehele werk 788 pagina's omvat. Dit komt overeen met de karakterisering die W.J. op 't Hof geeft van de eschatologie van W. Teellinck. Volgens W.J. op 't Hof tekent Teellinck de oordeelsdag met grove pennenstreken.⁶¹ Deze stof heeft Teellinck nooit diepgaand en uitvoerig besproken. Zijn aandacht ging vooral uit naar de heiliging van het leven en de persoonlijke geloofsbeleving. Daarnaast ging zijn aandacht ook uit naar de verkiezingsleer in de polemieken met aanhangers van de Remonstrantse leer. Dat neemt echter niet weg dat hij de eschatologie, en daarmee ook het Laatste Oordeel uiterst serieus neemt.⁶² Dat zal ook blijken uit de korte verklaring die W. Teellinck hierover geeft. Hier worden de hoofdlijnen van zijn verklaring gevolgd.

2.2.1 *De Rechter*

W. Teellinck bespreekt het Laatste oordeel in nauwe samenhang met de hemelvaart van Christus. De Heere Jezus Christus zal naar zijn menselijke natuur in de hemel blijven, totdat hij eenmaal zal komen

⁶⁰ Cf. 1.3.3.

⁶¹ Op 't Hof, *De theologische opvattingen van W. Teellinck*, 198.

⁶² Op 't Hof, *De theologische opvattingen van W. Teellinck*, 202.

om te oordelen de levenden en de doden. W. Teellinck stelt dat Christus de Rechter zal zijn bij het laatste oordeel. Hij schrijft daarover in zijn Huysboeck:

Daer mede ons werdt te verstaen ghegheven; dat de Heere Jesus / soo hooge verheven zijnde / oock van Gode ghestelt is / om te wesen den Richter van de gansche weerelt / ende navolghens / dat hy ten uystersten daghe vanden hemel her af comen sal / inde wolcken / inde lucht / om al-daer t'oordelen behalven de boose Enghelen / het gansche menschelijcke geschlachte / beyde de levende / die dan in 't leven sullen ghevonden werden / en de doode / die doot zijnde / door het geklanck der basuyne / ende het geklanck des Archangels wederom opgeweckt sullen worden / sommige ter salichheyt / sommige ter verdoemenisse;⁶³

De Schrift maakt volgens W. Teellinck op meerdere plaatsen in de Schrift gewag van Christus' wederkomst naar deze aarde. Dit staat in de Schrift tot '*saliche bedenckingen*' voor de mensen en om hen '*tot de ware bekeringhe te bewegen*'.⁶⁴

Wanneer de Zoon des mensen komen zal is voor de mensen onbekend. Dat weet niemand. Ook de engelen hebben geen kennis van de dag en het uur van Zijn komst ten oordeel.⁶⁵ Het feit dat de tijd van het oordeel voor mens en engelen onbekend is, ziet W. Teellinck als een ernstige waarschuwing. Hij schrijft daarover het volgende:

Want ghelijck eenen valstrick sal de Sone des menschen comen over alle de ghene die op gheheel den aertbodem wonen; daerom wy alle gelijcke nae de waerschouwinghe Christi / 't aller tijt waecken moeten / biddende dat wy mochten weerdich gemaect worden 't ontvlieden alle de verschricklijckheden die geschieden sullen / ende te staen voor den Sone des menschen / Lc. 21, 35-36.⁶⁶

Over de plaats van het laatste oordeel wordt door W. Teellinck in zijn Huysboeck niets vermeld.

2.2.2 Over wie het oordeel zal komen

Een van de hoofdpunten van W. Teellincks beschrijving van het laatste oordeel is de vraag naar het object van het Laatste Oordeel. Volgens hem is de Heilige Schrift er duidelijk in dat alle mensen die

⁶³ Teellinck, *Huysboeck*, 324-325.

⁶⁴ Teellinck, *Huysboeck*, 325; Cf. 2 Kor. 5, 10; Hand. 17, 30-31.

⁶⁵ Cf. Mc. 13,32.

⁶⁶ Teellinck, *Huysboeck*, 329.

eens hebben geleefd of nog zullen leven bij het laatste oordeel voor Christus' rechterstoel moeten verschijnen. Beide de levenden en de doden worden geoordeeld.

Soo dat de doot / die anders voor alle Richt-stoelen excuseert den genen die haer daghement niet en houden noch verschijningen / hier niet excuseren sal; maer selve de doode sullen opgedaecht werden ende verschijnen moeten / d'eene met d'ander / beyde goede ende quade;⁶⁷

Hiertoe zal de zee haar doden weergeven die in haar zijn. De dood en de hel zullen degenen die in haar zijn teruggeven. Daarbij zal niemand worden vergeten. Niemand kan aan het eindgericht ontkomen. Van de eerste tot de laatste mens, van de minste tot de meeste, van jong tot oud, rijk en arm. Het gehele menselijke geslacht zal moeten verschijnen voor de rechterstoel van Christus. W. Teellinck schrijft op basis van Openbaring 20 dat niemand het oordeel kan ontsluipen. Bergen en heuvelen kunnen onze misdaden niet bedekken voor het aangezicht van de Rechter die op de troon zit.

2.2.3 *Het doel van het laatste oordeel*

In lijn met vraag en antwoord 52 van de Heidelbergse Catechismus spreekt hij hier in alle duidelijkheid van twee groepen, zo zien we uit het volgende citaat van W. Teellinck:

De Goddelijcke Schrift verclaert ons / dat se sullen gheoordeelt ofte gevonnist werden ter eeuwiger saligheyt / ofte ter eeuwigher verdoeminisse. Joh. 5,28-29. Naer dat sy gedaen hebben / t 'sy goet 't sy quaet;⁶⁸

Dit citaat wordt door hem breedvoerig uitgewerkt. En dat geldt vooral voor de beschrijving van de eeuwige verdoemenis. Over de eeuwige heerlijkheid schrijft hij uitvoeriger in zijn verklaring van Vraag en Antwoord 42 van het Kort begrip.⁶⁹ W. Teellinck legt groot gewicht op het verstaan van het eeuwige oordeel van Christus. Van de eeuwige verdoemenis beschrijft hij vier aspecten. Ten eerste, de plaats van de eeuwige straf. De plaats van de eeuwige verdoemenis beschrijft W. Teellinck als een plaats van grootste verschrikking, een plaats van duisternis. Licht zal er niet zijn. Deze plaats is de meest verschrikkelijke afgrond van de hel. Het is de plaats van eeuwige pijn, smaadheid en verdriet. Ten tweede het gezelschap in de hel. Daarover schrijft hij het volgende:

⁶⁷ Teellinck, *Huysboeck*, 325.

⁶⁸ Teellinck, *Huysboeck*, 325.

⁶⁹ Cf. Teellinck, *Huysboeck*, 395.

Het gheselschap / 't welcke sy al-daer in die verschrickelijcke plaetse hebben / zijn niet dan afgrijsselijcke / vervloecte en verdoemde geesten / vinnigh en bitter / elck opghehist om elckanderen liever te quellen / dan te troosten / het zijn even niet dan als Scorpioenen / Draken / Basiliken / Slanghen / Aderengebroutsel / ofte so daer noch yet wat verschrickelijcker bedacht can werden; welcke daer al over hoop ligghen / en huylen / ende jalpen / daer by dan niet dan wee en knersinghe der tanden te hooren is. Mt. 25,30.⁷⁰

Uit dit citaat blijkt dat goddelozen in de hel, de plaats van de eeuwige straf, door het meest kwade en boze gezelschap worden omringd. Hij noemt ze afgrijsselijke en verdoemde geesten, die er alleen op uit zijn om elkaar kwaad aan te doen. W. Teellinck vergelijkt ze met de meest afschrikwekkende dieren. Het derde aspect dat hij noemt zijn de dingen die de verdoemden ontvangen. De pijnigingen en folteringe die de goddelozen in de eeuwige verdoemenis zullen overkomen, zijn volgens W. Teellinck zo groot, zo onuitsprekelijk dat nooit iemand dergelijke dingen heeft gezien of gehoord, sterker nog, dat nog nooit iets dergelijks in een mensenhart is opgekomen. De eeuwige straf is zo hevig en onuitsprekelijk dat het bitterste verdriet en de meest snijdende pijnen die iemand op deze aarde heeft meegemaakt, slechts de *'voor-roock van de helsche vlamme is'*⁷¹. Het vierde aspect is de duur van de straffen die de verdoemden zullen ondergaan. De verdoemden zullen niet slechts voor duizend of voor een miljoen jaar de verschrikkelijkste straffen ondergaan, maar voor eeuwig. Omdat de HEERE eeuwig is en de goddelozen straft, zal de straf voor de verdoemden eeuwig zijn. De verdoemenis zal geen einde hebben. Deze overdenking van de eeuwige straf is volgens W. Teellinck voor ons alle reden om op onze hoede te zijn voor de arglistigheid van de Satan.

Hier staat de eeuwige zaligheid voor de godzaligen symmetrisch tegenover. De eeuwige zaligheid zal volgens W. Teellinck vol zijn van volkomen vreugde en heerlijkheid, zoals nog nooit een mens heeft gezien en gehoord. *'Want eeuwige vreuchde sal op haren hoofde zijn / vreuchde ende herten-lust sullen sy omgrijpen / ende smerte ende suchten sal wech moeten.'*⁷² Hierover meer bij de bespreking van het eeuwige leven in hoofdstuk 4.

2.2.4 Naar welke regel zij geoordeeld worden

Volgens W. Teellinck getuigt de Schrift er van dat alle mensen geoordeeld zullen worden naar hun werken, gedachten en woorden. Hij schrijft:

⁷⁰ Teellinck, *Huysboeck*, 326.

⁷¹ Teellinck, *Huysboeck*, 326.

⁷² Teellinck, *Huysboeck*, 327; Cf. Teellinck, *Het nieuwe Jeruzalem*, 23-37.

Want de mensche sal moeten rekeninghe geven / niet alleene van alle sijne uytewendige daden / maer oock van sijne woorden / van sijne ghedachten des herten / en ghenegentheden.⁷³ Christus, de Rechter zal de herten en nieren van mensen onderzoeken. De regel waarnaar Hij de woorden, daden en gedachten van de mens zal beproeven is / voor die gene die onder de Wet / ofte onder den Euangelio gheleeft hebben; de gheschreven Wet Gods / ende het H. Euangelium / ende voor die gene / die sonder de gheschreven Wet / ende sonder den Euangelio geleeft hebben / sal den regel zijn tot hare volcomen overtuiginghe / het werck des Wets / dat se in haer eygen herte / ende conscientie ghevoelt hebben geschreven te zijn.⁷⁴

De goddelozen zullen worden verdoemd naar de verdienste van hun boze werken. Hun werken zijn slechts kwaad en ten volle de verdoemenis waardig. Daarentegen zullen de godzaligen vrijgesproken worden, niet naar de verdiensten van hun eigen goede werken, ook niet om hun geloof, maar vanwege de gerechtigheid van Christus waar zij deel aan hebben gekregen. Het eeuwige leven is volgens W. Teellinck een gave van God door Jezus Christus, onze Heere.

2.2.5 *Hoe het laatste oordeel uitgevoerd zal worden*

In zijn verklaring geeft W. Teellinck in enkele alinea's een beschrijving van de uitvoering van het laatste oordeel. Volgens hem wordt ons dit in de Schrift ook wijdlopig voorgehouden.⁷⁵ De komst van Christus ten oordeel zal voorafgegaan worden door verschillende tekenen:

Rechts voor de comste Christi ten oordeele / soo sullen daer teecken wesen inde Sonne / ende in de Mane ende inde sterren / ende opder aerden / bangicheyt der volcken door mistroosticheyt / de Zee ende den Water-vloet sal briesschen / ende de menschen sullen verdwijnen door de vreesse ennde verwachtinghe der dingen die de weerelt over-comen-sullen / want de crachten der hemelen sullen beweecht worden.⁷⁶

Wanneer deze tekenen plaats zullen hebben gevonden, zal de Zoon des mensen van de hemel afdalen. Hij zal zichtbaar en naar Zijn menselijke natuur wederkomen op de wolken van de hemel.

⁷³ Teellinck, *Huysboeck*, 327; cf. Mt. 12,36; 1 Kor. 4,5; Deze drieslag van woorden, gedachten en daden komen we ook in het puritanisme tegen, o.a. in de Westminster Confessie, art. 33.1. Cf. Fesko, *The Westminster Confession*, 377.

⁷⁴ Teellinck, *Huysboeck*, 327; cf. Rom. 2, 11-17.

⁷⁵ Teellinck, *Huysboeck*, 328.

⁷⁶ Teellinck, *Huysboeck*, 328; cf. Lc. 21,25-26.

Daarbij zal Hij vergezelschap worden door vele duizenden engelen. 'Voor hen sal gaen een basuynen gheclanck / ende een gheweldighe stemme des Archangels / waer door alle menschen / die oyt gheweest sijn / opghedaecht sullen worden om te comen ten oordeele.'⁷⁷ Door de kracht van deze stem zullen alle doden worden opgewekt uit het graf. Degenen die dan nog leven zullen in een ogenblik van tijd worden veranderd.

Intussen zal de hemel en de aarde in brand staan. De hemelen zullen met sterk gedruis voorbijgaan en opgerold worden als een brief. De elementen zullen branden en vergaan. De sterren zullen van de hemel afvallen, zoals rijpe vruchten uit de boom vallen. De zon zal verduisterd worden, zoals een harenzak, de maan zal haar schijnsel verliezen. En dan zal Christus, die aan het vervloekte kruis tussen de hemel en de aarde heeft gehangen, als zijnde beide onwaardig, in de lucht tussen de hemel en de aarde gezeten zijn op de troon van Zijn heerlijkheid. Hij zal de boeken van de eeuwige rekening voor zich laten brengen en openen, ook het boek des levens en de boeken van de consciëntie van ieder mens.

Ende wanneer de Heere Jesus Christus de rechtveerdighe Richter des gantschen weerelts / uyt deselve boecken sal bescheydene kennisse gedaen sal hebben / van elck eenes gelegentheynt / soo sal hy navolghens een bestendich ende stantgrijpich vonnis strijcken van 't eeuwich leven ofte doot / toewijsende eerst de gheloovige ende godtsalige ten eeuwigen leven / ende d' ongelooovige ende godloosen ter eeuwiger doot ende helscher verdoemenisse.⁷⁸

2.2.6 *Het geheel van W. Teellincks weergave van het laatste oordeel*

Nu wij W. Teellincks verklaring van het laatste oordeel onder de loep genomen hebben, vallen een aantal zaken op, wanneer wij zijn verklaring zien in vergelijking met de verklaring van Z. Ursinus. In de eerste plaats is er sprake van een grote continuïteit op het punt van het laatste oordeel. Christus is de Rechter, Hij zal komen in heerlijkheid met vele engelen. Evenals bij Z. Ursinus, is ook bij W. Teellinck sprake van een nadrukkelijk onderscheid tussen godzaligen en goddelozen. De godzaligen zullen bij het laatste oordeel vrijgesproken worden en eeuwige vreugde genieten in het eeuwige leven. Daarentegen zullen de goddelozen voor eeuwig gekweld worden met de meest afschuwelijke pijn en smaad in de verdoemenis. In de tweede plaats valt bij W. Teellinck op dat hij zijn verklaring sterk baseert op de Heilige Schrift. Hij is sterk Bijbels georiënteerd, zoals ook W.J. Op 't Hof

⁷⁷ Teellinck, *Huysboeck*, 328.

⁷⁸ Teellinck, *Huysboeck*, 329; cf. Mt. 25; 1 Thess. 4,17; Openb. 20; 2 Petr. 3; Lc. 21.

constateert.⁷⁹ Hierin zien we een duidelijke overeenkomst met de verklaring van Z. Ursinus, die zich nadrukkelijk op de Schrift baseert. Toch valt op dat W. Teellinck in de verwerking van de Bijbelse gegevens minder systematisch te werk gaat dan Z. Ursinus. In de derde plaats zijn er wel enkele verschillen aan te merken. Het subject van het laatste oordeel wordt door W. Teellinck summier beschreven. En de vraag naar de reden van het laatste oordeel laat hij in zijn verklaring vrijwel geheel liggen. Sterke nadruk komt te liggen op het object van het oordeel, alle mensen die geoordeeld zullen worden of tot de eeuwige zaligheid of tot de eeuwige verdoemenis. Het troostmotief dat bij Z. Ursinus een sterke rol speelt verschuift naar de achtergrond en er komt meer nadruk te liggen op de overdenking van het laatste oordeel als motivatie tot bekering. Van een apocalyptisch getinte eschatologie, een heerlijke staat voor de kerk en chiliastisch gekleurde uitspraken lezen we hier niets.⁸⁰

2.3 Het laatste oordeel volgens P. van der Hagen

De verklaring die P. van der Hagen geeft over het laatste oordeel is eveneens kort. Deze beslaat slechts enkele pagina's. Enkele belangrijke punten uit zijn verklaring zullen hieronder worden behandeld.

2.3.1 De reden van het laatste oordeel

P. van der Hagen beschrijft het eindgericht als de gebeurtenis waarbij God Zijn rechtvaardigheid bekend zal maken aan de wereld. Opmerkelijk is dat hij hier onderscheid maakt tussen een bijzonder oordeel dat gaat over elke ziel, nadat deze uit het lichaam is verhuisd en een algemeen oordeel, waarin alle mensen op de jongste dag met lichaam en ziel voor de rechterstoel van Christus zullen verschijnen en zullen worden geoordeeld. Volgens P. van der Hagen is het menigmaal door het Woord van God ingestampt dat er eens zulk een oordeel zal zijn.⁸¹

2.3.2 De Rechter

De Rechter zal Christus zijn. P. van der Hagen schrijft daarover in zijn verklaring dat

⁷⁹ Cf. Op 't Hof, *De theologische opvattingen van W. Teellinck*, 199, 208. Volgens Op 't Hof is Teellinck een theoloog met een primair piëtistische insteek, sterk beïnvloed vanuit het Engelse puritanisme. Maar toch noemt Op 't Hof Teellinck ook een theoloog van het Woord. Het is zijn hoogste roeping om dienaar van het goddelijke Woord te zijn, die zich liever laat bepalen door de oneffen taal van de Schrift dan van gladde formuleringen van de dogmatiek. Cf. Op 't Hof, *De theologische opvattingen van W. Teellinck*, 20-22; 27; 205; 208-209.

⁸⁰ Op 't Hof, *Theologische opvattingen*, 199-201.

⁸¹ Van der Hagen, *De Heydelbergsche Catechismus*, 222.

God sal de wereld oordelen door eenen Man, Die hy daar toe bestelt heeft, daer van verseeckeringe doende aen allen, dewyle hy Hem uyt den dooden heeft opgewekt. Waerom dien dag ook den dag Christi, en het oordeel / de toekomst, de openbaringe Christi genaemt werd. En God heeft hem macht gegeven om gerichte te houden, dewyle hy de Sone des Menschen is.⁸²

Christus komt niet uit de onderste delen van de aarde, maar vanuit de hemel. Zichtbaar zal Hij wederkomen uit de hemel met grote kracht en heerlijkheid. Hij zal niet liggen in een kribbe, maar zitten op een troon, die in de wolken van de hemel zal zijn opgericht. Hij zal neerdalen uit de hemel met een geroep waardoor Hij de doden zal gebieden om op te staan uit het graf. Hij zal zitten op Zijn troon als de Heere der Heirscharen, als de Overwinnaar, als een victorieuze Koning. Daarbij zal Hij door miljoenen engelen omsingeld zijn. Deze engelen zullen fungeren als Zijn dienaren, die alle mensen van de vier hoeken van de aarde verzamelen. Christus zal Rechter zijn in majesteit en heerlijkheid. De apostelen zullen zitten op twaalf tronen. Zij zullen het oordeel dat Christus velt toestemmen, omdat zij door hun geloof en gehoorzaamheid de andere in het ongelijk zullen stellen.⁸³ Hierbij voert P. van der Hagen verschillende Schriftbewijzen aan.⁸⁴

2.3.3 Over wie het oordeel zal komen

Voor deze Rechter zullen volgens P. van der Hagen alle mensen en alle engelen verschijnen. De glorierijke Koning zal aan Zijn dienstknechten de beloning uitdelen en Zijn vijanden straffen. Het oordeel zal gaan over alle woorden, daden en gedachten van de mensen.⁸⁵ Over elk ijdel woord zal rekenschap moeten worden afgelegd. Harten en nieren van alle mensen zullen worden beproefd. Alle boeken zullen worden geopend en verschuilen voor de Heere is niet mogelijk. Een ieder zal wegdragen hetgeen hij in het lichaam heeft gedaan, hetzij goed, hetzij kwaad. P. van der Hagen stelt dat die zonder de wet gezondigd hebben, zonder de wet verloren zullen gaan en dat die onder de wet gezondigd hebben, door de wet geoordeeld zullen worden. Dit alles zal geschieden door het evangelie.⁸⁶ De godzaligen zullen worden vrijgesproken naar de verdienste van Christus. De schapen zullen van de bokken worden gescheiden. De bokken zullen in het vuur van de hel worden gestuurd en tegen de schapen zal worden gezegd: 'komt gij gezegenden Mijns Vaders'. Het vonnis van deze Rechter zal onherroepelijk zijn.

⁸² Van der Hagen, *De Heydelbergsche Catechismus*, 222.

⁸³ In zijn verklaring op de Filippenzenbrief gaat P. van der Hagen ook in op het Laatste Oordeel. Dit komt in grote lijnen overeen met de uiteenzetting in zijn catechismusverklaring. Cf. Van der Hagen, *Philippensen*, 36.

⁸⁴ Cf. Hebr. 11,7; 1 Kor. 6,2; Mt. 12,42; Rom. 2,16; Joh. 12,48; 2 Kor. 5,10; Mt. 12,36 en 2 Kor. 4,5.

⁸⁵ Cf. Rivetus, *Disputatio LI*, 855-856.

⁸⁶ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 223.

2.3.4 *Tijd van het laatste oordeel*

Niemand weet wanneer de dag van het laatste oordeel zal aanbreken. Het is naar de mening van P. van der Hagen ook het beste dat wij niet weten wanneer het zal plaatsvinden, opdat wij altijd waken en ons in geloof en hoop oefenen zouden. Wel is er volgens hem sprake van verschillende tekenen die aan de wederkomst van Christus vooraf zullen gaan. Hij noemt de volgende tekenen: de val van de antichrist, de bekering van de joden en de roeping van de heidenen. Op de dag van het oordeel zal dan het einde zijn en de voleinding van de eeuwen.⁸⁷

2.3.5 *Het geheel van P. van der Hagens weergave van het laatste oordeel*

Ook in de verklaring van P. van der Hagen over het laatste oordeel zien we een grote mate van continuïteit. Christus is de Rechter, het subject van het laatste oordeel, Die zichtbaar zal komen om te oordelen over alle mensen. Wat bij P. van der Hagen nadrukkelijker aan de orde komt is het feit dat ook alle engelen geoordeeld zullen worden. Ook in de *Synopsis Purioris Theologiae*⁸⁸, die in 1625 aan de Leidse Universiteit is gepubliceerd door de vier hoogleraren A. Polyander, A. Walaeus, A. Rivetus en A. Thysius worden de kwade engelen tot het object van het Laatste Oordeel gerekend.⁸⁹

Ook is er op het punt van het object van het laatste oordeel sprake van continuïteit. Alle mensen die eens hebben geleefd zullen eens worden geoordeeld. Nadrukkelijker stelt P. van der Hagen ook het veroordeeld worden van de kwade engelen aan de orde. Er is vrijspraak voor de gelovigen, verdoemenis voor de goddelozen. Opmerkelijk is dat Van der Hagen relatief weinig over de uitvoering van het laatste oordeel handelt. Maar wanneer wij deze korte uitleg over de uitvoering van het oordeel bezien, is er nog wel iets dat onze aandacht vraagt, namelijk de tekenen van de tijd die Van der Hagen noemt. Het is mogelijk dat Van der Hagen op dit punt invloed heeft ondergaan van de zeven-perioden-leer van zijn leermeester J. Coccejus. Deze zeven-periodenleer is volgens W.J. van Asselt sterk gebaseerd op de verbonds- en rijksconceptie van J. Coccejus.⁹⁰ De tekenen van de tijd die Van der Hagen noemt komen we ook bij J. Coccejus tegen. Ook in het weinige biografische materiaal dat er over Van der Hagen beschikbaar is, wordt duidelijk dat hij onder invloed heeft gestaan van J.

⁸⁷ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 223-224

⁸⁸ Cf. Van der Belt, *Puur en ongezoet*, 9-22; Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland II*, 27-47.

⁸⁹ Rivetus, *Disputatio LI*, 854.

⁹⁰ Van Asselt geeft in zijn dissertatie een overzicht van de zeven perioden. Evenals de verbondsgeschiedenis worden de zeven perioden door Coccejus gezien als een bevrijdingsgeschiedenis. Christus heerst nu nog te midden van Zijn vijanden. Het rijk van vrede en vrijheid, waarin God alleen gediend wordt, ontvouwt zich trapsgewijs en zal pas in volle glorie doorbreken, wanneer alle machten die mensen bevoogden, onttroond zijn. In de laatste fase van de geschiedenis ziet Coccejus een grote bloeitijd aanbreken voor de kerk. De antichristelijke macht zal gebroken worden en ook zal er herstel zijn voor Israël, het volk van het oude genadeverbond. Cf. Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 233, 239, 242-243.

Coccejus.⁹¹ De coccejaanse verbondsgedachte speelt op de achtergrond wel een rol, maar ligt er niet nadrukkelijk bovenop. Van der Hagen baseert zich nadrukkelijk op de Schrift, in lijn met Z. Ursinus en W. Teellinck. Toch is er bij P. van der Hagen met de uitwerking van de tekenen van de tijd sprake van een historiserende eschatologie. Deze historiserende eschatologie met grote aandacht voor de toekomstige bekering van de Joden duidt volgens C. Graafland ook op puriteinse invloeden uit Engeland en Schotland.⁹² Deze coccejaanse en puriteinse lijnen komen ook in de verklaring van Th. van der Groe over het laatste oordeel naar voren.

2.4 Het laatste oordeel volgens T. van der Groe

De verklaring over het laatste oordeel is bij T. van der Groe omvangrijker. Hij behandelt het Laatste oordeel in twee catechismuspreken. In vergelijking met Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen wordt dit leerstuk bij T. van der Groe uitgebreid behandeld. Opmerkelijk daarbij is dat de toepassing bij hem uitgebreider is dan bij de andere verklaarders. Vanwege de beperktheid van dit onderzoek wordt een uitgebreide bespreking van de toepassing van dit leerstuk door T. van der Groe buiten beschouwing gelaten.

Aan het begin van zijn eerste preek over vraag en antwoord 52 geeft T. van der Groe een korte omschrijving van het laatste oordeel:

Het Laatste Oordeel zal zijn eene heilige, algemeene gerichtsoefening, die gehouden zal worden op het einde van de wereld, in welke de Zone Gods als Rechter zal verschijnen met grooten luister en heerlijkheid op de wolken des hemels, en alle menschen, met en benevens de duivelen of kwade engelen voor zich doen verschijnen, om al hunne daden en handelingen, die zij in dit leven hebben gedaan, nauwkeurig te onderzoeken, en daar een gerechtelijk oordeel van eeuwige vrijspraak of eeuwige verdoemenis naar waarheid over te vellen.⁹³

T. van der Groe stelt dat God aan het einde van de tijd een algemene gerichtsoefening zal houden. Opmerkelijk is wat hij daar vervolgens over zegt. Deze waarheid wordt volgens hem in de Schrift

⁹¹ Op 't Hof, *Petrus van der Hagen*, 315; Op 't Hof, *De verschillen tussen Voetianen en coccejanen*, 62-63.

⁹² Graafland, *De toekomstverwachting der puriteinen*, 69.

⁹³ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 425.

duidelijk geleerd. En dat niet alleen, deze waarheid kan zelfs uit het schemerlicht van de rede worden opgemaakt.⁹⁴

Een aantal elementen uit de boven genoemde omschrijving wordt in de volgende deelparagrafen verder uitgewerkt.

2.4.1 *De Rechter*

T. van der Groe stelt dat de Drie-enige God de Rechter is. Alle drie de Personen van de ene godheid hebben dezelfde hoogheid, waardigheid en gezag over schepselen. Het oordeel op de jongste dag zal in het bijzonder door Christus worden uitgevoerd. De reden daar toe is volgens T. van der Groe dat het God de Vader behaagt dat de wereld door een zichtbare Rechter zal worden geoordeeld. Van de drie personen van de Drie-eenheid kan alleen de Zoon zichtbaar voor mensen verschijnen, door zijn menselijke natuur.

Doch de Heere Jezus, aldus de wereld oordeelende, zal dat niet doen voor zichzelf, noch uit Zijnen naam alleen, maar Hij zal dat doen uit de naam, en vanwege den Drieëenigen God, als van God hiertoe verkoren en aangesteld, zoodat hier dan van Zijne sententie of oordeel geen appél zal vallen, dewijl Zijn oordeel zal zijn het oordeel van den Drieëenigen God, dat alle vleesch zal moeten onderworpen zijn.⁹⁵

T van der Groe merkt op dat volgens de Schrift ook de heiligen de wereld zullen oordelen. Het oordelen van de heiligen moeten wij volgens hem verstaan in de zin van het geven van approbatie. Zij zullen Christus' oordeel goedkeuren en Hem in Zijn rechtvaardigheid roemen.

Volgens T. van der Groe zal de Heere Jezus aan het einde der wereld opstaan van Zijn plaats aan de rechterhand van Zijn Vader en lichamelijk hier beneden op de wereld komen om alle vlees, goeden en kwaden te oordelen.⁹⁶ T. van der Groe toont met Schriftplaatsen aan dat de Schrift zelf er van getuigt dat Hij zal komen met onbeschrijfelijke luister, majesteit en heerlijkheid. De heerlijkheid van Christus bestaat in vier dingen: in de eerste plaats, Zijn gedaante zal heerlijk en luisterrijk zijn. Zijn lichaam in glans en luister zal het licht van de zon verdoven. In de tweede plaats zal zijn heerlijkheid bestaan in Zijn doorluchte troon, die Hij op de wolken zal zetten. Daarop zal Christus plaats nemen en het oordeel uitvoeren. In de derde plaats zal de heerlijkheid van de Messias bestaan in een talloze

⁹⁴ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 424-425.

⁹⁵ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 427.

⁹⁶ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 427.

menigte van heilige engelen, die dan naar alle waarschijnlijkheid in zichtbare lichamen hier op aarde zullen verschijnen, om de mensen te verzamelen, de godzaligen van de goddelozen te scheiden en vervolgens de godzaligen naar de hemel te leiden. In de vierde plaats zal het geluid van de bazuin de luister van Christus vermeederen.⁹⁷

2.4.2 *Over wie het oordeel zal komen*

Over het object van het laatste oordeel spreekt T. van der Groe betrekkelijk kort. Wel gaat het hier om een aspect dat in de beide preken over deze thematiek een nadrukkelijke doorlopende lijn vormt. Degenen die voor deze Rechter moeten verschijnen zijn in de eerste plaats de duivel en zijn kwade engelen. Over de duivel en zijn engelen zal door Christus het vonnis van de eeuwige verdoemenis worden geveld. In de tweede plaats zullen alle mensen zonder onderscheid van het begin der wereld tot het einde der wereld worden geoordeeld.⁹⁸ Duidelijk is dat alle mensen die eens op aarde geleefd hebben of nog op aarde zullen leven voor Gods rechterstoel zullen verschijnen. Daarbij zal niemand worden vergeten. T. van der Groe ziet de schrik van het Laatste oordeel als een krachtig middel om zondaren tot boete en bekering te brengen. Dit komt in zijn werken sterker naar voren dan de troost van het laatste oordeel voor de godzaligen.

2.4.3 *Hoe het oordeel uitgevoerd zal worden*

Op gedetailleerde wijze en op chronologische volgorde beschrijft T. van der Groe hoe het laatste oordeel zal plaatsvinden. Allereerst zal de wederopstanding van de doden plaatsvinden. Door de bazuin van God en de stem van de Archangel zullen alle mensen, de levenden en de doden, nadat zij zijn opgestaan uit het graf, worden gedagvaard om voor de hoogste Rechter van hemel en aarde te verschijnen. Daarna zal de Heiland alle mensen voor Zijn troon doen verschijnen. De engelen zijn de dienaren van God. Zij zullen alle mensen voor Christus' troon vergaderen. Vervolgens zal er een onderzoek plaatsvinden, naar alles wat in het lichaam is geschied. De zonden zullen worden geopenbaard en in het licht worden gebracht.⁹⁹ Dit oordeel zal gaan over 1. Alle gedachten die de mens ooit heeft gedacht, de meest verborgen dingen die aan niemand anders dan aan de HEERE alleen bekend zijn geweest. 2. Over alle woorden die een mens op deze aarde heeft gesproken. 3. Over alle daden, handelingen en werken van een mens die gedaan zijn in het openbaar of in het geheim. Gods oordeel gaat volgens T. van der Groe over alle daden van het lichaam. Hij schrijft hierover:

⁹⁷ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 428-429.

⁹⁸ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 430.

⁹⁹ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 431.

Wat zij hebben gedaan met de oogen, ooren, mond, tong handen, voeten, enz. Hoe zij aan hunne goederen gekomen zijn; hoe zij die gebruikt hebben, hoe zij gegeten, gedronken en gekleed hebben. Hoe zij hun tijdelijk beroep hebben waargenomen. Hoe zij de genademiddelen hebben gebruikt, iedere predicatie en catechisatie gehoord, elk gebed gedaan en het Woord in hunne huizen gelezen hebben. Kortom, dit oordeel zal gaan over alles wat de mens met lichaam en ziel op de wereld heeft gedaan, zijn ganse leven van vroege jeugd tot het uur van de dood. Iedere daad zal in het bijzonder nauwkeurig onderzocht en geoordeeld worden.¹⁰⁰

Bij dat onderzoek zullen ook de vier boeken van het gericht worden geopend. Opmerkelijk is dat de vier boeken in de werken van Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen wel worden genoemd, maar nauwelijks of niet worden uitgewerkt. De Leidse kerkhistoricus J. à Marck heeft in zijn dogmatiek een eerste aanzet gegeven voor de uitwerking van deze vier boeken.¹⁰¹ T van der Groe is een van de theologen die deze vier boeken gedetailleerd beschrijft.¹⁰² Hieronder volgt een korte beschrijving van de betekenis die hij aan de vier boeken toekent. 1. Het eerste is het boek van Gods alwetendheid. In dit boek staat op de meest nauwkeurige wijze opgetekend wat ieder mens heeft gedaan, gesproken en gedacht. 2. het tweede boek is het boek van de natuur, of van het geweten van de mens, waaruit een ieder wat hij zelf gedaan heeft kan lezen. 3. Het boek van Gods besluit is het derde boek dat wordt geopend. Daarin is te lezen wie van eeuwigheid uitverkoren zijn tot de zaligheid en wie verworpen zullen worden. 4. Het vierde boek is het Evangelie, of de heilige Schrift, waarin God beide Zijn wet en Zijn voornemen van genade in Christus aan de mensen heeft geopenbaard. Naar dit Woord of Evangelie zal God oordelen. Dan zullen alle naamchristenen en alle anderen die onbekeerd onder de evangeliebediening hebben geleefd het zwaarste oordeel ondergaan.

Alles wat de mens heeft gedaan zal op de dag van het oordeel worden gewogen in de weegschaal van Gods heiligdom. Vervolgens werpt T. van der Groe de vraag op of ook de zonden van de gelovigen in het oordeel door God worden onderzocht en geopenbaard. Hierover zijn verschillende visies, zo zegt hij. Zelf meent hij dat ook de zonden van de gelovigen op de dag van het eindgericht zullen worden geopenbaard. Dit bepleit hij op basis van Rom. 14,12 en Pred. 12,14. Hij voegt echter meteen toe dat er wel een groot verschil zal zijn tussen het onderzoek en de openbaring van de zonden van de gelovigen en die van de ongelovigen. Hij zegt daarover dat de zonden van de

¹⁰⁰ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 432.

¹⁰¹ À Marck, *Het merch der godtgeleerdheid*, 986.

¹⁰² Cf. Smytegelt, *Des christens eenigen*, 297-299; Vermeer, *De leere der waarheid*, 462-465; Van der Kemp, *De christen geheel en al het eigendom van Christus*, 375-376.

gelovigen in het laatste oordeel door Christus niet zullen worden voorgehouden als nog onverzoend en tot hun veroordeling en verdoemenis, maar reeds verzoend, uitgewist en vergeven door het bloed van de Middelaar, door hen in geloof aangenomen. Ook zullen hun zonden niet worden voorgehouden tot hun beschaming en droefheid, maar tot een bewijs van Gods vrije genade en van Christus' algenoegzaamheid.¹⁰³

Op basis hiervan is T. van der Groe de mening toegedaan dat op de dag van het oordeel duidelijk wordt dat de godzaligen zondaren zijn geweest en zonde hebben gedaan. Dit alles kan volgens hem dienen tot verheerlijking van Gods barmhartigheid en rechtvaardigheid en Christus' voldoening aan hen. Niet alleen de zonden van de gelovigen, maar ook hun goede daden zullen op de oordeelsdag aan het licht worden gebracht. Deze tonen volgens hem de genadestaat van de gelovigen aan, dat hun harten door het geloof gereinigd zijn geweest en dat zij in dit leven ook vrucht van geloof en bekering hebben voortgebracht.

Wanneer het onderzoek door de Rechter is afgerond, zal Hij het vonnis gerechtelijk en in het openbaar uitspreken, zoals in een wereldse rechtbank. Zijn vonnis zal volkomen rechtvaardig zijn. Het vonnis houdt vrijspraak in voor de gelovigen en veroordeling voor de goddelozen. De gelovigen zullen volgens T. van der Groe openlijk voor mensen en engelen door Christus de Rechter worden vrijgesproken en tot erfgenamen worden verklaard van de eeuwige zaligheid. De Heiland zal de godzaligen aan Zijn rechterhand zetten en hen op de allervriendelijkste en liefelijkste wijze troostrijke taal toespreken. Wanneer dit vonnis door Christus is uitgesproken, volgt ook het andere vonnis, namelijk de veroordeling van alle goddelozen en ongelovigen. Tegen de goddelozen zal Hij zich wenden in Zijn verbolgenheid en toorn. Hij zal hen verbannen in de eeuwige verdoemenis.¹⁰⁴ Dit vonnis dat Christus uit zal spreken zal onherroepelijk en onveranderlijk zijn. Aan het einde van zijn tweede catechismuspraak somt T. van der Groe alle verschillende groepen gelukkigen op, die in het Oordeel behouden zullen blijven. Deze zijn: 1. Zij die hun zondige en verdoemelijke natuurstaat recht hebben leren kennen. 2. De van harte bekommerden en bedroefden. 3. Degenen die tot Jezus gevluht zijn en zich door Hem met God hebben laten verzoenen. 4. Degenen die Jezus om genade gesmeekt hebben. 5. Degenen die van Christus heiligmaking hebben ontvangen, waardoor zij zijn veranderd en vernieuwd. Dit zijn de wedergeboren mensen. Daarnaast noemt hij ook groepen mensen voor wie de dag van het Oordeel rampzalig zal zijn: 1. Alle spotters. 2. Alle openbare en losbandige goddelozen. 3. Alle geruste en zorgeloze zondaren. 4. Wereldse mensen die in dagelijkse weelde en wellusten hebben geleefd. 5. Alle verachters van God en Zijn kinderen. 6. Alle huichelaars

¹⁰³ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 434.

¹⁰⁴ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 443.

en schijnheiligen. 7. Alle onbekeerde mensen in het algemeen, hoe burgerlijk en welgeschikt zij in deze wereld ook hebben geleefd.¹⁰⁵

Ten slotte volgt de uitvoering van het vonnis. Meteen zal Christus het uitgesproken vonnis ook uitvoeren. De goddelozen zullen gaan in de eeuwige pijn en de godzaligen in het eeuwige leven. Dat tekent T. van der Groe als een oneindig groot verschil. De gelovigen worden opgenomen in de lucht, de Heere tegemoet. De verdoemde goddelozen zullen door de duivel en zijn helse dienaren worden gegrepen, nadat zij de gelovigen met Christus en Zijn engelen naar de hemel hebben zien opvaren. De duivel zal de goddelozen naar de afgrond trekken, naar de poel van sulfen en vuur, naar de eeuwige pijn.¹⁰⁶

2.4.4 *Tijd en plaats van het oordeel*

Over de tijd van het oordeel kan T. van der Groe geen verdere informatie geven, omdat de Schrift nergens spreekt over de tijd en het moment waarop het laatste oordeel zal plaatsvinden. Algemeen wordt volgens hem in de Schrift gesteld dat het Oordeel zal plaatsvinden aan het einde van de wereld, wanneer alle uitverkorenen geboren zullen zijn en alles wat God besloten heeft te doen in kerk en wereld op Zijn tijd zal hebben uitgevoerd. Hij wijst er op dat God wel tekenen geeft die aan de wederkomst vooraf zullen gaan. De volgende dingen staan volgens hem te gebeuren: De antichrist moet vallen en zijn rijk moet geheel verbroken worden. De stad Rome moet vallen. Het Joodse volk zal tot Christus worden bekeerd en de volheid van de heidenen zal ingaan. T. van der Groe is van mening dat er aan het einde der tijden een verheerlijkte staat van de kerk zal komen, waarin de gelovigen met Christus in een periode van duizend jaren hier op aarde zullen heersen. Gedurende deze duizend jaren zal de duivel in de hel worden opgesloten. Na deze duizend jaren, zal de kerk een zware vervolging te verduren krijgen, maar dan is volgens T. van der Groe het einde van der wereld nabij. Op basis hiervan concludeert hij dat het laatste oordeel nog minimaal duizend jaren moet duren.¹⁰⁷ Dat neemt de ernst van het oordeel niet weg. Want ieder mens zal eens sterven en zodoende niet aan het oordeel ontkomen.

De plaats van het oordeel wordt door de Schrift niet bekend gemaakt. Het zal niet plaatsvinden in het dal van Josafat, zoals sommigen beweren op basis van Joël 3,2. Duidelijk is volgens T. van der Groe dat het Oordeel zal plaatsvinden op de aarde. Christus zal rechtspreken vanaf Zijn troon in de wolken.

¹⁰⁵ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 452-455.

¹⁰⁶ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 444-445.

¹⁰⁷ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 445.

Ook buigt hij zich in het kort over de duur van het laatste oordeel. Dat is volgens hem niet met zekerheid te bepalen, maar toch twijfelt hij er niet aan dat het niet langer duurt dan één dag. Het zal veel tijd kosten, omdat ieder mens persoonlijk voor de Rechter moet verschijnen. Toch zal er volgens hem ook tijd genoeg zijn. Stellig is hij van mening dat de gelovigen er geen lijden door zullen ondervinden, omdat zij zich hier al in de nabijheid van Christus en Zijn gelukzaligheid bevinden. Voor de goddelozen is dat volstrekt anders, want voor hen zal de tijd die het oordeel duurt een tijd van ondragelijke angst en benauwdheid zijn.¹⁰⁸

2.4.5 *Het geheel van de weergave van het laatste oordeel door T. van der Groe*

Wanneer we het geheel van de verklaring van Theodorus van der Groe over het laatste oordeel bezien, valt opnieuw op dat er op hoofdlijnen sprake is van een grote mate van continuïteit. Door verschillende biografen van T. van der Groe wordt gesteld dat hij zich sterk oriënteerde op mannen als J. Calvijn, M. Luther en W. Teellinck.¹⁰⁹ Duidelijke overeenkomst met de leer van Z. Ursinus en W. Teellinck blijkt ook in deze bespreking. Toch zijn er ook verschillen en ontwikkelingen waar te nemen. Er zijn een aantal punten van overeenkomst. In de eerste plaats merken we ook in de verklaring van T. van der Groe dat hij zich in zijn verklaring sterk baseert op de Heilige Schrift. Tegen de historische achtergrond van de 18^e eeuw is dit minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Dit is de tijd waarin het denken van de Verlichting op komt, onder andere de filosofie van R. Descartes. Met de opkomst van de Verlichting kwam ook de onfeilbaarheid van de Bijbel ter discussie te staan. Het is goed dat T. van der Groe in zijn verklaring nadrukkelijk uit gaat van de Schrift. Tegelijkertijd is er op dit punt ook sprake van een duidelijke ontwikkeling. In zijn uiteenzetting wordt duidelijk dat het opkomende verlichtingsdenken ook hem niet voorbij is gegaan. Het lijkt er op dat de rede bij hem een tweede bron van openbaring is geworden. Hij meent dat de rede op het punt van het laatste eindgericht hetzelfde leert als de Schrift. Hier slaat hij een gevaarlijke weg in, die hem bij de gereformeerde visie op de Bijbel als enige bron van goddelijke openbaring weg leidt. In de tweede plaats is sprake van continuïteit als het gaat over het subject van het laatste oordeel. De Rechter is Christus. T. van der Groe wijst echter nadrukkelijker op het feit dat Christus het oordeel uitvoert in de naam van de Drie-enige God. Het feit dat de Drie-enige God de Rechter is en dat Christus namens de Drie-enige God het oordeel uitspreekt wordt bij Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen niet zo uiteengezet. Deze gedachte komen we wel tegen in de dogmatiek van J à Marck¹¹⁰. In de derde plaats is er sprake

¹⁰⁸ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 447-448.

¹⁰⁹ Leurdijk, *Theodorus van der Groe (1705-1784)*, 152-157; A.W.C. van Dijk toont in zijn biografie over Van der Groe ook aan dat hij in het bezit was van vele werken van Luther, Calvijn en in het bijzonder Teellinck. Cf. Van Dijk, *Die des nachts Zijn huis bewaakt*, 115.

¹¹⁰ À Marck, *Het merch der godtgeleerdheid*, 984.

van continuïteit op het punt van het object van het oordeel. Alle mensen die eens geleefd hebben of nog zullen leven, moeten voor Gods rechterstoel verschijnen, alsook de duivel en zijn kwade engelen. Hier zien we een lijn, die we ook bij P. van der Hagen en in de Leidse *Synopsis Purioris Theologiae* zijn tegengekomen. In de vierde plaats is ook T. van der Groe de mening toegedaan dat het tijdstip van het oordeel voor ons nog onbekend is en dat het ook goed is dat wij daar nog geen weet van hebben. Over de plaats van het oordeel merkt hij op dat dit ook niet bekend is, maar dat het in elk geval niet zal zijn in het dal van Josafat, zoals sommigen beweren. Deze bewering wordt in veel catechismusverklaringen en dogmatische werken verworpen als een joodse dwaling. Deze ontkenning dat het oordeel plaats zal vinden in het dal van Josafat komen we ook tegen in latere Nederlandse edities van het *Schatboek*, in de Leidse Synopsis, in de dogmatiek van J. à Marck en in andere catechismusverklaringen tegen.¹¹¹ Dit gegeven maakt duidelijk dat de catechismusverklaarders voor hun verklaringen gebruik hebben gemaakt van andere catechismusverklaringen, zoals het *Schatboek*, maar ook van dogmatische werken. Ze stonden in hun werk niet volledig op zichzelf, maar ook op de schouders van anderen.

Er zijn echter ook duidelijke ontwikkelingen waar te nemen op het punt van het laatste oordeel ten opzichte van de verklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen. Ten eerste, een breedvoerige en systematische uitwerking van de uitvoering van het Laatste Oordeel. Bij T. van der Groe wordt duidelijk dat de scholastieke methode, die in de 16^e en 17^e eeuw een belangrijke rol speelt aan de theologische faculteiten, ook in zijn theologiseren een belangrijke rol speelt. Door het gebruik van de scholastieke methode kreeg de gereformeerde leer in deze tijd het karakter van een gesloten leersysteem. Dat komt ook naar voren uit de verklaring van T. van der Groe.¹¹² Het laatste oordeel wordt geschilderd en uitgewerkt als een rechtszitting met Rechter, gedaagden, onderzoek, vonnis en de uitvoering daarvan.¹¹³ Gedetailleerde aspecten van de uitvoering, zoals het openen van de vier boeken bij de examinatie, zijn bij T. van der Groe het meest breedvoerig besproken. À Marck spreekt in zijn dogmatiek van een 'vijferlei daat des Gerichts'. Deze zijn 1. De dagvaarding, 2. De afscheiding van de vromen van de goddelozen, 3. Het onderzoek van de zaken. 4. De uitspraak van

¹¹¹ Deze verwerping is aan latere Nederlandse edities van het *Schatboek* toegevoegd door de Zeeuwse predikant Ph. Lansbergius. In de oorspronkelijke Latijnse versie komt deze verwerping niet voor. cf. Ursinus, *Schatboek*, 397 Rivetus, *Disputatio LI*, 857; Marck, à, *Het merch der godtgeleerdheid*, 988; Vermeer, *De leere der waarheid*, 468; Van der Kemp, *De christen geheel en al het eigendom van Christus*, 377; À Brakel, *Logiké latreia*, 752; Vermeer, *De leere der waarheid*, 468.

¹¹² Cf. À Marck, *Het merch der godtgeleerdheid*, 985.

¹¹³ A. de Reuver concludeert in zijn dissertatie op het punt van de rechtvaardigingsleer van Theodorus van der Groe dat hij, evenals J. Verschuur en A. Comrie, nadrukkelijk aandacht besteedt aan een breedvoerige uiteenzetting over de rechtvaardiging als rechtszaak. Hiermee wijst De Reuver op een ontwikkeling die we in de leer van het Laatste Oordeel ook opmerken. Cf. De Reuver, *Bedelen bij de bron*, 304-311, 317-318.

het vonnis. 5. De uitvoering van het vonnis ¹¹⁴. Een zelfde chronologische volgorde komen we tegen in de verklaring van T. van der Groe. Het laatste oordeel wordt hier in een strak stramien van vijf fasen gedrukt. Deze beschrijving van het eindgericht in vijf fasen komt in de Bijbel zo niet voor Ook in HC 52 komt een zo vergaande fasering van het laatste oordeel niet voor. T. van der Groe is hierin te ver meegegaan in het gebruik van de scholastieke methode. Ten tweede, de tekenen van de tijd. Dit zagen we ook bij P. van der Hagen. Bij T. van der Groe komt het nog sterker naar voren. Eveneens spreekt hij over een periode van duizend jaar waarin de gelovigen met Christus zullen regeren. De gedachte van een duizendjarig rijk zijn in de verklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen niet naar voren gekomen. Van der Hagen wijst het, in lijn met zijn leermeester J. Coccejus, zelfs nadrukkelijk af.¹¹⁵ J. Coccejus is wel van chiliasme beschuldigd. W.J. van Asselt vraagt zich af of er niet een kern van waarheid in de beschuldigingen aan het adres van J. Coccejus zit.¹¹⁶ Apocalyptisch-chiliasistisch gekleurde opvattingen komen we volgens T. Brienens meer tegen binnen de beweging van de Nadere Reformatie en volgens C. Graafland ook in het Engelse puritanisme.¹¹⁷ Ten derde is er een ontwikkeling waar te nemen met betrekking tot het nut van de leer van het Laatste Oordeel. Bij Z. Ursinus speelt de troostgedachte van het Laatste Oordeel een niet onbelangrijke rol. Daarmee zet ook HC 52 in. In de verklaring van Z. Ursinus ligt de nadruk sterk op de troost van het Oordeel voor de gelovigen. Hier bij T. van der Groe zien we veel sterker de gedachte dat de leer van het Oordeel nuttig is om op te wekken en aan te sporen tot boete en bekering. Deze beweging komt ook in de verklaring van W. Teellinck aan het licht. De vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie leggen in hun verklaringen sterkere nadruk op separatie dan Z. Ursinus. Dat betekent echter niet dat Z. Ursinus geen separatie tussen gelovigen en ongelovigen kent. Maar bij W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe ligt de nadruk te sterk op de noodzaak tot bekering voor de ongelovigen. Daardoor verdwijnt een belangrijk aspect van HC 52, namelijk de troost van dit leerstuk, in de verklaringen van de Nadere Reformatoren naar de achtergrond. In de vijfde plaats is er nog een klein detail te noemen waarin ook sprake is van ontwikkeling. Z. Ursinus en W. Teellinck vermelden over de wederkomst van Christus dat Hij zal komen in gezelschap van duizenden engelen. P. van der Hagen spreekt in zijn verklaring over miljoenen engelen en T. van der Groe spreekt zelfs over talloze engelen. Ook dit kleine detail wijst er op dat er ondanks de grote mate van continuïteit, toch ook sprake is van ontwikkelingen in de verschillende catechismusverklaringen.

¹¹⁴ Cf. À Marck, *Het merch der godtgeleerdheid*, 986-987; Ook in andere verklaringen van de Heidelberger Catechismus komt de 'vijferlei daat des gericht's' naar voren. Cf. Smytegelt, *Des christens eenigen troost*, 297-299; Vermeer, *De leere der waarheid*, 461-468; Van der Kemp, *De Heidelbergse Catechismus*, 375-376; À Brakel, *Logiké latreia*, dl. II, 748-750.

¹¹⁵ Cf. Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 128-129, 240.

¹¹⁶ Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 240.

¹¹⁷ Brienens, *Eschatologie*, 292-294; Graafland, *De toekomstverwachting der puriteinen*, 71-75.

2.5 Conclusies

Er is sprake van een grote mate van continuïteit over de leer van het Laatste Oordeel tussen de verklaarders uit verschillende perioden. Allen zijn zij de mening toegedaan dat Christus zichtbaar terug zal komen op de wolken van de hemel naar deze aarde. Hij zal komen in heerlijkheid omringd door vele engelen. Hij zal alle mensen oordelen en een scheiding aanbrengen tussen de gelovigen en de goddelozen. De gelovigen zal Hij opnemen in Zijn eeuwige heerlijkheid. En Zijn vijanden zal Hij werpen in de eeuwige verdoemenis. De tijd en de plaats van het Oordeel is ons onbekend. De kennis van de tijden en de gelegenheden houdt de HEERE aan Zichzelf. Dit is de rode draad die door de onderzochte verklaringen uit verschillende tijden loopt.

Toch zijn er in de verschillende onderzochte catechismusverklaringen ook ontwikkelingen waar te nemen. 1. Een van de meest opvallende ontwikkelingen, die vooral bij T. van der Groe naar voren is gekomen, is dat de uitvoering van het Laatste Oordeel systematisch en breedvoerig wordt uitgelegd. Dit is te verklaren tegen de achtergrond van de veelgebruikte scholastieke methode in de gereformeerde theologie in Nederland in deze periode. Deze strakke systematische uitwerking van het laatste oordeel komt in HC 52 niet voor. T. van der Groe is hierin te ver meegegaan met de scholastiek. 2. Een andere ontwikkeling is waar te nemen op het punt van het nut van de leer van het laatste oordeel. Terwijl bij Z. Ursinus de troostgedachte van deze leer nadrukkelijk aan de orde komt, komt er bij de andere verklaarders steeds meer aandacht voor deze leer als oproep en aansporing tot boete en bekering. Dit is te verklaren door het sterkere onderscheid tussen gelovigen en ongelovigen dat door de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie wordt gemaakt. De verkiezingsleer, die sinds de Synode van Dordrecht 1618-1619 een belangrijk thema is geworden, wordt steeds consequenter als theologisch paradigma doorgevoerd. Het verschil tussen de uitverkorenen en verworpenen, de godzaligen en de goddelozen, wordt steeds sterker aangezet. De sterke nadruk op de noodzaak tot bekering heeft geleid tot een verschraving van de troostgedachte, die zo kenmerkend is voor de formulering van HC 52. 3. In latere tijd wordt in de verklaringen meer aandacht besteed aan de tekenen van de tijd, zoals de val van Rome, de toekomstige bekering van de Joden en het ingaan van de volheid van de heidenen. T. van der Groe spreekt zelfs over een periode van duizend jaar waarin de gelovigen met Christus zullen regeren. Hierin heeft een historiserende eschatologie onder invloed van de theologie van J. Coccejus en het Engelse puritanisme een niet onbelangrijke rol gespeeld.¹¹⁸

¹¹⁸ Cf. Fesko, *Theology*, 376-377, 383-392; Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 232-238

3 De opstanding van het vlees

In dit hoofdstuk worden de verschillende verklaringen van de wederopstanding van het vlees naast elkaar gezet. Ter afsluiting van dit hoofdstuk zullen de verschillende uitzettingen worden vergeleken.

De Duitse tekst van HC 57 luidt als volgt:

57.F. Was tröst dich die auferstehung des fleisches?

*A. Dasz nicht allein meine seel nach diesem leben alsbald zu Christo, irem haupt, genommen wird, sonder auch, dasz disz mein fleisch durch die kraft Christi auferweckt, wider mit meiner seelen vereiniget und dem herrlichen leib Christi gleichförmig werden soll.*¹¹⁹

3.1 De opstanding van het vlees volgens Z. Ursinus

De opstanding van het vlees en het eeuwige leven worden samen in een zondag besproken. Z. Ursinus leidt zijn verklaring in met de constatering dat God aan Zijn kerk tweeërlei weldaden schenkt. Er zijn weldaden die God al in dit leven meedeelt aan Zijn kerk, zoals de vergeving van de zonden. Maar er zijn ook weldaden die de kerk pas ontvangt na dit leven. Dat zijn de opstanding van het vlees en het eeuwige leven. Christus heeft ons verlost van de allergrootste ellende, maar dat is volgens Z. Ursinus niet het enige. Hij heeft voor Zijn kerk ook de hoogste gelukzaligheid terug verworven, d.i. het eeuwige leven met lichaam en ziel.¹²⁰ In het volgende wordt in grote lijnen de verklaring van Z. Ursinus over de opstanding van het vlees weergegeven.

3.1.1 De ziel na de dood

Het eerste waar Z. Ursinus in zijn bespreking over de opstanding van het vlees aandacht voor vraagt is de vraag waar de onsterfelijke ziel na de dood van het lichaam verblijft. Dat er een opstanding van het lichaam uit de dood zal plaatsvinden staat voor hem vast. Hij wijst er op dat er in de loop van de geschiedenis veel over is gediscussieerd door onder andere Sadduceeën, Epicureeërs en Wederdopers. Deze groepen hebben de realiteit van de lichamelijke opstanding altijd ontkend. Wat voor Z. Ursinus ook buiten kijf staat is het feit dat de ziel van de mens onsterfelijk is. Dit acht hij een belangrijk punt om zich Schriftuurlijk te verantwoorden. Daarom citeert hij vele Schriftplaatsen om zijn visie op de onsterfelijkheid van de ziel te onderbouwen.¹²¹ Deze en nog andere teksten in de

¹¹⁹ Bakhuizen van den Brink, *Belijdenisgeschriften*, 180

¹²⁰ Ursinus, *Compendium*, 455.

¹²¹ Cf. Ps. 49, 18-20; 2 Sam. 11,11; Mt. 10,28; Mk. 12,26; Lc. 23,43; Fil. 1, 23; Lc. 23, 46; Joh. 11,25; 2 Kor. 5,8; Openb. 6,10; Lc. 16,22.

Schrift bevestigen volgens hem, dat de zielen van de mensen niet alleen in het lichaam voor de dood, en na de opwekking van het lichaam uit de dood, maar in de tussentijd buiten het lichaam bestaan en verstand en zinnen hebben. De manier waarop de ziel na het tijdelijke leven bestaat is ons onbekend, zo blijkt uit het volgende citaat:

Haec igitur Scripturae testimonia docent et confirmant evidentissime, non tantum in corpore ante mortum, et post resuscitationem corporum: sed etiam toto intermedio spatio et tempore extra corpus existere, vivere, sentire, intellegere animas, etsi nobis operationum illarum modus sit incognitus.¹²²

Er is volgens Z. Ursinus sprake van een onderscheid tussen de zielen van de mensen en de zielen van dieren. De zielen van dieren zullen volgens hem bij het sterven verdwijnen. De zielen van de mensen echter blijven leven na de dood. In zijn *Erinnerung* merkt Z. Ursinus op dat de tijdelijke dood van de gelovigen in het Woord van God vaak wordt vergeleken met een slaap, en hun graven met een rustbed of slaapkamer waarin hun lichamen uitrusten tot het moment dat zij worden opgewekt tot eeuwige heerlijkheid.¹²³

Dit uitgangspunt van de onsterfelijkheid van de ziel leidt tot de vraag waar de ziel dan na de dood van het lichaam zal verblijven. Hij verwerpt een aantal dwalingen. In de eerste plaats verwerpt hij de Rooms Katholieke leer van het vagevuur als een verzinzel, omdat de Schrift leert dat alleen het bloed van Christus in dit leven onze zielen reinigt van alle zonden. In de tweede plaats verwerpt Z. Ursinus de visie van de Epicureeërs, die beweren dat de zielen bij de dood met de lichamen wegsterven. In de derde plaats verwerpt hij de visie van de wederdopers dat de zielen zouden slapen, totdat de lichamen weer worden opgewekt uit het graf. De zielen van de gelovigen zijn volgens hem na de dood niet in een plaats van pijniging, maar deze zijn na het sterven terstond bij Christus. Zielen van de ongelovigen worden, wanneer zij van het lichaam scheiden, in het eeuwige vuur van de hel geworpen.¹²⁴

3.1.2 *De lichamen die op zullen staan uit de dood*

Z. Ursinus vervolgt zijn verklaring met een uitleg over de opstanding van het lichaam. Het woord 'opstanding' heeft in dit geloofsartikel niet de betekenis van een geestelijke bekering, maar het duidt op de wederoprichting van de substantie van onze lichamen na de dood, uit hetzelfde stof, als

¹²² Cf. Ursinus, *Compendium*, 465-466.

¹²³ Ursinus, *Erinnerung*, 44.

¹²⁴ Ursinus, *Compendium*, 457.

waaruit ze nu bestaan, en een levendmaking daarvan, met een onsterfelijk en onvergankelijk leven door dezelfde onsterfelijke ziel, als waardoor wij nu leven. Hij zegt in het volgende citaat:

Instauratio corporis eiusdem, id est (1) recollectio eiusde materiae quae in omnia elementa dissipata fuerat. (2) Unio cum eadem anima et vivificatio per eam, qua prius etiam habuit. (3) depositio infirmitatum et effectio immortalitatis.¹²⁵

De Schrift is er volgens hem stellig in dat de opstanding van het vlees plaats zal vinden op de Laatste dag. Er is één aspect dat in de verklaring van Z. Ursinus nadrukkelijk aan de orde komt en later nog verder uitgewerkt zal worden, namelijk dat de doden werkelijk in hun eigen lichamen zullen opstaan. De opstanding van hetzelfde lichaam is volgens hem van groot belang. Dat blijkt ook uit niet minder dan twaalf bewijzen die hij geeft voor de wederopstanding van hetzelfde lichaam. De twaalf bewijzen die hij noemt geven in de kern weer dat God niet slechts de God is van een deel van de mens, alleen de ziel, maar van heel de mens. Het is nodig dat de beloften en bedreigingen van God vervuld worden, want God is waarachtig. En Hij heeft de godzaligen het eeuwige leven en de heerlijkheid naar lichaam en ziel beloofd. Daarentegen bedreigt Hij de goddelozen met de eeuwige straffen naar lichaam en ziel. Beide zal Hij volvoeren. Daarom is het nodig dat de doden weer opstaan. Anders zouden de beloften en bedreigingen on vervuld blijven. Het is omwille van de volkomen rechtvaardigheid van God dat hetgeen de ziel bedacht heeft en het lichaam heeft uitgevoerd beide in het oordeel komen en beide óf voor eeuwig gestraft worden óf beide eeuwig tot heerlijkheid behouden worden. Omdat wij in dit lichaam hebben gezondigd, zullen wij ook in hetzelfde lichaam opstaan uit de dood en geoordeeld worden.¹²⁶

Verder wijst Z. Ursinus er met nadruk op dat Christus is opgestaan uit de dood. Daarom zullen ook de lichamen van de leden van Christus eens verrijzen. Hij is door Zijn verdiensten en krachtige werking de Zaligmaker van de gehele mens.¹²⁷ Omdat Christus in hetzelfde vlees waarin Hij gestorven was, opgestaan is, daarom geloven wij volgens Z. Ursinus, dat ook wij in dit ons zelfde vlees weer zullen opstaan. Het is dus hetzelfde lichaam dat zal opstaan uit de dood, maar toch is het ook anders. De eigenschappen van het lichaam zullen anders zijn. Nu is het lichaam eindig, sterfelijk, verderfelijk en aan een bepaalde tijd en plaats gebonden. Maar na de opstanding uit de dood zal het lichaam een geestelijk lichaam zijn, onsterfelijk, onvergankelijk, sterk, rein. Alle godzaligen zullen na de opstanding uit de dood een geestelijk lichaam hebben. Dat betekent niet dat het lichaam in een

¹²⁵ Ursinus, *Compendium*, 455-456.

¹²⁶ Ursinus, *Compendium*, 460.

¹²⁷ Voor alle twaalf bewijzen die Z. Ursinus in zijn verklaring noemt, cf. Ursinus, *Compendium*, 459; In de meest recente Nederlandse vertaling: Ursinus, *Het Schatboek*, 484-485.

geest verandert, maar dat het lichaam volledig door Gods Geest geregeerd wordt, dat het lichaam vrij is van alle zwakheid en zonde en met hemelse heerlijkheid, kracht en heiligheid is versierd, zoals ook het verheerlijkte lichaam van Christus Zelf na de opstanding geestelijk is, en toch stellig ook hetzelfde lichaam van Hem is geweest.¹²⁸

3.1.3 *Hoe en wanneer de opstanding van het vlees zal plaatsvinden.*

De wederopstanding van het vlees zal publiekelijk en openlijk plaatsvinden voor de ogen van alle engelen, mensen en duivelen, tot grote blijdschap van de godzaligen en tot verschrikking van de goddelozen. Dit stelt Z. Ursinus op grond van het onderwijs van Christus in Mt. 24 en 25.¹²⁹ Christus zal van de hemel komen, vergezeld van de engelen, met een geroep, met de stem des Archangels en met de bazuin Gods, door wier klank de doden zullen worden opgewekt en de graven uit zullen gaan. Maar degenen die bij 's Heeren wederkomst nog overgebleven zullen zijn, zullen haastig veranderd worden en van sterfelijk onsterfelijk worden.¹³⁰ Deze verandering van sterfelijk naar onsterfelijk zal voor de nog levenden in de plaats komen van de opstanding uit de dood. Het tijdstip waarop dit alles zal plaatsvinden is onbekend. Wel merkt Z. Ursinus nog in het kort op dat de opwekking van de doden plaats zal hebben door de kracht van Christus. Het zal plaats hebben door Hem als Middelaar. Christus zal de doden opwekken met Zijn menselijke stem en door zijn goddelijke kracht.

3.1.4 *Het doel van de opstanding van het vlees.*

Het hoogste doel van de opstanding van het vlees is de eer van God. Dat blijkt ook uit het volgende dat Z. Ursinus daarover schrijft in zijn catechismusverklaring:

Ultimus fines resurrectionis est gloria Dei. Futura enim est resurrectio, ut Deus patefaciat, et simul exerceat perfecte suam misericordiam erga fideles, tum iustitiam suam erga reprobos : et ita patefaciat ineffabilem certitudinem promissionum suarum. Finis proximus et subordinatus resurrectionis est electorum salus et gloria : atque ex adverso reproborum poena.¹³¹

3.1.5 *Het geheel van Ursinus' weergave van de opstanding van het vlees*

De verklaring van Z. Ursinus over de opstanding van het vlees staat geheel in het kader van de troost voor de godzaligen. Als uiteindelijke doelstelling van de opstanding van het vlees ziet hij de eer van

¹²⁸ Ursinus, *Compendium*, 458; Cf. Ursinus, *Erinnerung*, 44-48; Cf. 1 Kor. 15, 42v.

¹²⁹ Cf. Mt. 24, 30v; Mt. 25, 31-46.

¹³⁰ Ursinus, *Compendium*, 461-462; cf. 1 Kor. 15,51v; 1 Thess. 4,15-17.

¹³¹ Ursinus, *Compendium*, 459-460; cf. Dan. 12,2; Joh. 5,29; Openb. 3,21; Mt. 13,43; Fil. 3,20; Mt. 17,2; 1 Kor. 15,44-49; 1 Joh. 3,2; Mt. 25, 41-46.

God, hetgeen we ook zagen bij de bespreking van zijn visie op het Laatste Oordeel. Verder is zijn uiteenzetting sterk gebaseerd op de Schrift, wat ook blijkt uit de vele Schriftbewijzen die hij aanvoert. Verder constateren wij dat hij in het zijn verklaring van de opstanding van het vlees tegen meerdere fronten polemiseert, zoals onder andere tegen de Rooms Katholieke leer en de leer van de Wederdopers. Door de vele bewijzen die hij aanvoert voor de wederopstanding, merken wij dat hem veel is gelegen aan de opstanding van hetzelfde lichaam in andere hoedanigheden. Het lichaam van de godzaligen zal bij de wederopstanding gelijkvormig worden gemaakt aan het verheerlijkte lichaam van Christus Zelf. Dat verdedigt hij krachtig. Met deze verklaring staat Z. Ursinus dichtbij de formuleringen van de Heidelbergse Catechismus.

3.2 De opstanding van het vlees volgens W. Teellinck

W. Teellinck bespreekt de opstanding van het vlees in zijn verklaring van het Kort Begrip, *het Huysboeck*, naar aanleiding van vraag en antwoord 42. Over het geheel van zijn *Huysboeck* genomen is zijn verklaring over de opstanding van het vlees kort en beknopt. Hij behandelt dit onderwerp op slechts drie bladzijden. W. Teellinck geeft de volgende korte omschrijving van de opstanding van het vlees:

Wat aengaet d 'opstandinghe des vleesches. Daer door moeten wy hier verstaen de salige opweckinge der lichamen / der gheuer die ghestorven zijn / ofte noch sterven sullen / ende de vereeninge der selver met hare zielen / daer door de ghehele mensche wederom levendich wordt / Joh. 5,28-29.¹³²

De bespreking van de wederopstanding verdeelt W. Teellinck in drie gedeelten. In de eerste plaats gaat hij in op het feit dat alle mensen eens zullen sterven of veranderd zullen worden. In de tweede plaats handelt hij over het feit dat alle mensen uit de dood zullen worden opgewekt. In de derde plaats wijst hij er op dat alleen ware leden van de gemeente van Christus, die rechtgelovig zijn, worden opgewekt tot zaligheid.

3.2.1 Alle mensen zullen eens sterven of veranderd worden

Op basis van Hebr. 9,29 constateert W. Teellinck dat alle mensen eenmaal zullen sterven. Niemand zal aan de dood ontkomen, zo leert volgens hem ook de dagelijkse ervaring. Hij schrijft daarover het

¹³² Teellinck, *Huysboeck*, 391-392.

volgende: 'want wy sien dagelijckx dat elck zijn beurte van sterven crijcht / dat gheene vergeten wort / dat niemandt over en schiet: maer alle moete sy t' eener tijt oft t'andere / hier uyt dese weereldt scheyden / ende de plaetse ruymen voor de naecomende'¹³³ Dit is duidelijk. Het heeft volgens W. Teellinck geen verder bewijs nodig. Het mensenleven is kort en onzeker. Niemand weet wanneer hij sterven zal, maar dat hij sterven zal is zeker. W. Teellinck vergelijkt het mensenleven ten opzichte van de eeuwigheid met een druppel water in de zee. Ieder moment kan het leven worden weggenomen en kan de mens sterven. IJdel en nietig zijn volgens hem de mensen die niet verder zien dan dit leven. Dat ieder mens eens zal sterven is voor W. Teellinck geen reden tot wanhoop. Integendeel, er is het uitzicht op de opstanding van het vlees.

3.2.2 *Hoe de opstanding van het vlees plaats zal vinden*

In zijn *Huysboeck* leert W. Teellinck op grond van Joh. 5,28-29 en Openb. 20,12 dat God eens alle mensen uit de dood zal opwekken. Wanneer de mens sterft en zijn lichaam in de aarde wordt begraven, lijkt het alsof dit het einde is. Daarmee schijnt het met de mens over en uit te zijn. Maar niets is minder waar. Hoewel het lichaam van de mens sterft, blijft zijn ziel leven. Ook W. Teellinck gaat uit van de onsterfelijkheid van de menselijke ziel. Hoewel het lichaam van de mens sterft en begraven wordt, gaat de ziel van de mens tot God ten oordeel. Op de uiterste dag zullen ook de lichamen van de mensen weer worden opgewekt. De lichamen van de mensen worden dan wederom verenigd met de ziel en levend gemaakt. Ons natuurlijk lichaam zal volgens 1 Kor. 15,44 worden opgewekt in een geestelijk lichaam.¹³⁴

W. Teellinck benadrukt dat het lichaam dat opgewekt wordt, hetzelfde lichaam is als het lichaam waarin wij voor het sterven geleefd hebben. Het geestelijke lichaam dat opgewekt wordt zal onverderfelijk en heerlijk gemaakt worden. Het is volstrekt billijk dat wij opgewekt worden in hetzelfde lichaam, zodat wij in ditzelfde lichaam worden beloond wanneer wij in God hebben geloofd of worden gestraft wanneer wij in dit lichaam hebben gezondigd. W. Teellinck ziet deze leer van de opstanding van het lichaam als een opwekking tot een goede levenswandel, maar ook als een waarschuwing tegen het zondigen in dit lichaam. Hij concludeert 'dat even die eyghene lichamen / die ghestorven zijn / wederom sullen opgeweckt worden.'¹³⁵

De doden zullen eens worden opgewekt door de stem en de kracht van de Heere Jezus Christus. De Schrift getuigt volgens W. Teellinck dat

¹³³ Teellinck, *Huysboeck*, 393.

¹³⁴ Teellinck, *Huysboeck*, 393.

¹³⁵ Teellinck, *Huysboeck*, 393.

door een geschrey, en door de stemme des Archangels, en door de basuyne Godts, de dooden op-gheweckt sullen worden. Dan sullen alle dooden hooren dese stemme klinckende in hare ooren / staet op vanden dooden, en comt ten oordeele, 't welcke voorwaer zijn sal een gantsch wonderlijcken roep / gheluckich sullen dan daer zijn / die hier in dit leven gheluystert sullen hebben nae de stemme des Euangeliums / 't welck hun vermaent dat se op souden staen van hare sonden / en sich tijdelijcken tot Godt bekeeren.¹³⁶

3.2.3 *Het doel van de opstanding van het vlees*

De derde vraag die W. Teellinck in zijn catechismusverklaring opwerpt is de vraag naar het doel van de opstanding van het vlees. In de opstanding van het vlees maakt hij een onderscheid dat bij Z. Ursinus minder nadrukkelijk aan de orde komt. Alle mensen zullen volgens W. Teellinck worden opgewekt uit de dood. Zo blijkt ook uit het volgende citaat:

want soo ons de Schrift leert: sommige menschen sterven een vervloecte doot in haere sonden. En werden bewaert tot een vervloecte opstandinghe ter verdoemenisse. Soo datse sullen opgewekt werden in groote smaetheyt ende schande. Hebbende grouwelijcke en gantsch walghelijcke / doch onverderfelijcke lichamen: daer-en-tegen sommige menschen sterven een salige doot inden Heere. Ende werden in haere cameran / als in rust-cameran wech-geleyt / tot een gheseghende opstandinghe ter salichheyt. So dat se sullen opgewekt werden in groote schoonheyt en heerlijkheyt. Hebbende gantsch schoone ende heerlijcke / ende onverderffelijcke lichamen / die daer niet alleen des eersten Adams geschapene / maer selve des tweeden Adams verheerlijckten lichame gelijk sullen wezen.¹³⁷

De opstanding van het vlees geldt dus nadrukkelijk ook voor de goddelozen. De goddelozen sterven een vervloekte dood in hun zonden. Deze worden bewaert tot een vervloekte opstanding tot eeuwige verdoemenis. De goddelozen zullen dus ook worden opgewekt uit de dood, maar tot smaadheid en schande. Ook de goddelozen zullen na de wederopstanding een onsterfelijk lichaam hebben, maar dat zal wel een onsterfelijk lichaam zijn dat ook gruwelijk en walgelig is. Daarentegen zijn er ook de gelovigen die in de Heere een zalige dood sterven. Het lichaam van de godzaligen is rustende in het graf. Het graf is voor hun lichaam als een wachtkamer voor de eeuwige heerlijkheid. Van de godzaligen zullen de lichamen eens worden opgewekt uit de dood in onverderfelijckheid en in

¹³⁶ Teellinck, *Huysboeck*, 393-394; Ef. 5,14.

¹³⁷ Teellinck, *Huysboeck*, 394; Joh. 8,23 -24; 1 Kron. 10,13; Joh. 5,28; Dan. 12,2; Openb. 1,13; Joh. 5,29; 1 Kor. 15,49; Fil. 3,21.

grote heerlijkheid en schoonheid. Hun lichaam zal voor altijd vernieuwd en jeugdig zijn. W. Teellinck schrijft dat de schoonheid en de heerlijkheid van hun lichamen ver uit zal gaan boven de schoonheid en heerlijkheid van het lichaam van de eerste Adam in het paradijs. De lichamen van de godzaligen zullen gelijkvormig worden gemaakt aan het verheerlijkte lichaam van de tweede Adam, Jezus Christus.¹³⁸ W. Teellinck ziet deze opstanding van het vlees als een soeverein geschenk van de HEERE aan de ware leden van Christus' gemeente. In deze verklaring is het primaire doel van de wederopstanding van het vlees de eeuwige vervloeking voor de goddelozen en de eeuwige zaligheid voor de godzaligen.

3.2.4 *Het geheel van W. Teellincks weergave over de opstanding van het vlees*

Evenals Z. Ursinus baseert W. Teellinck zich in zijn verklaring over de opstanding van het vlees op de Bijbel. Dat blijkt uit verschillende verwijzingen naar Schriftplaatsen. De polemische toon die we in de verklaring van Z. Ursinus aantreffen, ontbreekt bij W. Teellinck vrijwel geheel. Op hoofdlijnen volgt W. Teellinck vraag en antwoord 57 van de Catechismus. Inhoudelijk is een grote mate van overeenstemming met Z. Ursinus. Evenals Z. Ursinus, is W. Teellinck van mening dat de menselijke ziel onsterfelijk is. Hij gaat ook nadrukkelijk er van uit dat wij zullen opstaan uit de dood in hetzelfde lichaam, waarin wij goed of kwaad hebben gedaan in het leven voor de dood. Godzaligen zullen bij de wederopstanding niet een nieuw lichaam ontvangen, maar een vernieuwd en verheerlijkt lichaam dat gelijkvormig zal zijn aan het lichaam van Christus.

Toch zijn er ten opzichte van Z. Ursinus ook enkele verschillen op te merken. Ten eerste ziet W. Teellinck de eeuwige heerlijkheid als doel van de wederopstanding voor de godzaligen en de eeuwige verdoemenis als doel van de wederopstanding voor de goddelozen. Hier is sprake van een verschuiving ten opzichte van Z. Ursinus, die aan het slot van zijn verklaring nadrukkelijk de eer van God als het doel van de wederopstanding van het vlees beschouwd. Dit brengt ons bij het volgende punt. Ten tweede spreekt W. Teellinck over een opstanding van de lichamen van de goddelozen ter verdoemenis parallel aan de opstanding van de lichamen van de godzaligen tot eeuwige heerlijkheid. Dit komt bij W. Teellinck nadrukkelijker naar voren dan bij Z. Ursinus. In de derde plaats legt W. Teellinck meer nadruk op de korthed en vergankelijkheid van de mens in dit tijdelijke leven. Ieder mens zal eens moeten sterven. Vermoedelijk zal dit in verband staan met de waarschuwing om niet te zondigen in dit lichaam dat eens zal worden opgewekt tot heerlijkheid of tot verdoemenis, maar het goede te zoeken. Zo blijkt in de verklaring van W. Teellinck, ondanks de grote continuïteit ten opzichte van Z. Ursinus, dat er ook sprake is van een veranderd geestelijk klimaat, een andere tijd en

¹³⁸ Teellinck, *Huysboeck*, 394; Cf. Teellinck, *Het nieuwe Jeruzalem*, 28; 1 Kor. 15,49; Fil. 3,21.

andere omstandigheden. Z. Ursinus leefde in een periode waarin hij de gereformeerde leer moest verdedigen tegen de Rooms-Katholieke en de Lutherse leer. De gereformeerden waren een kleine minderheid in de Palts en de gereformeerde leer viel buiten de Vrede van Augsburg (1555). Er moest fel gestreden worden voor het bestaansrecht van de gereformeerde leer. In de tijd van W. Teellinck was de Gereformeerde Kerk in de noordelijke Nederlanden de volkskerk geworden. Er was in deze tijd sprake van een confessionalisering van de gereformeerde leer. Maar op het punt van de levensheiliging moest volgens W. Teellinck nog veel worden verbeterd. Hij ijverde naar puriteins voorbeeld voor een Nadere Reformatie, een doorgaande reformatie van de zeden. De kerk moest volgens hem niet alleen gereformeerd worden in de leer, maar ook in het leven. Dat leidde er toe dat zijn theologie, maar ook die van Nadere Reformatoren na hem, sterker gericht was op de levensheiliging en de persoonlijke beleving van het geloof. Door het volkskerkelijke karakter van de Gereformeerde Kerk in de dagen van W. Teellinck en zijn nadruk op reformatie van het leven in kerk, maatschappij en gezin werd er zijn preken en geschriften sterker gesepareerd dan in de geschriften van Z. Ursinus.

3.3 De opstanding van het vlees bij P. van der Hagen

Petrus van der Hagen behandelt de opstanding van het vlees en het eeuwige leven, evenals Z. Ursinus en W. Teellinck, naar aanleiding van Zondag 22 in één preek. Ook P. van der Hagen is in zijn behandeling van de wederopstanding van het vlees kort van stof.

3.3.1 De wederopstanding, een weldaad van Christus voor Zijn kerk

De wederopstanding en het eeuwige leven horen immers bij elkaar. Gods goedertierenheid en liefde voor Zijn kerk is niet gebonden aan dit tijdelijke leven, maar strekt zich uit over de toekomstige eeuw. Wanneer de gelovigen sterven, dan houdt Christus niet op hun Zaligmaker te zijn. Juist voor de gelovigen is er hoop. P. van der Hagen volgt Z. Ursinus door te stellen dat Christus Zijn uitgelezenste weldaden tot die tijd bewaart om deze in de eeuwigheid aan Zijn kerk te geven.

De dood die berooft dit hoeft niet van sijn ledematen / Hy verlost hare zielen uit haar lichamen / en neemt se op in heerlijkheid ... En sy worden soo vergadert by de triumpheerende kerke dae rboven in den hemel. En hy sal ook eens hare lichamen verlossen uit het stof der aerde / en sijn geloovige / beide in ziel en lichaem / opnemen, daer hy is/ en met sijn goederen vervullen.¹³⁹

¹³⁹ Van der Hagen, *Heydelbergische Catechismus*, 246.

De twee weldaden die Christus nu in dit leven aan de gelovigen schenkt zijn vergeving van zonden en gemeenschap der heiligen. De twee weldaden die in de toekomstige eeuw aan Zijn Kerk schenkt zijn de wederopstanding van het lichaam en het eeuwige leven. De opstanding van het lichaam en het eeuwige leven zijn volgens P. van der Hagen de volmaking van alle gelukzaligheid. Hij noemt deze twee weldaden 'het top-punt van alles goets, de uysterste en uyt-gelesensten vruchten van Christi' verdiensten'.¹⁴⁰

3.3.2 *De ziel na de dood*

Stellig beweert P. van der Hagen dat de ziel bij de dood tot God gaat. Hij vergelijkt de dood met de slaap. Het is maar een deel van de mens dat slaapt, alleen het lichaam. De ziel sterft niet, want de ziel kan volgens hem niet sterven. Geheel in lijn met Z. Ursinus en W. Teellinck gaat P. van der Hagen uit van de onsterfelijkheid van de menselijke ziel. Dan werpt P. van der Hagen de vraag op waar de ziel heen gaat na het sterven. Uit het volgende citaat wordt de visie die P. van der Hagen op dit punt heeft duidelijk:

de zielen der geloovigen, soo ras als die scheidt uyt het lichaem, tot haeren hoofde Jesum Christum aenstonts worden opgenomen, dat sy gaen na den hemel / genieten Christi tegenwoordigheid / en leven in volkomene geluksaligheid. Dat terwyl het lichaem legt in het graf / de ziele sweeft boven de wolken / terwijl het lichaem een spijs is voor de wormen / de zielen gespijst worden met de vettigheden van Gods huys, en droncken gemaect uyt de beken van syn wellusten.¹⁴¹

Volgens P. van der Hagen knoopt de Schrift sterven en tot God gaan nadrukkelijk aan elkaar. De leer van het vagevuur verwerpt hij als een Rooms verzinsel. Deze leer berust volgens hem op vier valsheden. Ten eerste, dat God de gelovigen de schuld van de zonde vergeeft en dat zij voor de straf zelf voldoen. Ten tweede, dat Christus' voldoening niet genoegzaam is tot een volkomen voldoening. Ten derde, dat enige van onze werken kunnen voldoen voor de zonde. Ten laatste, dat onze verdiensten de straf in het vagevuur zouden kunnen verlichten.

3.3.3 *Hoe de opstanding uit de doden plaats zal vinden*

God is de God van onze zielen. Bij het sterven gaan de zielen van de gelovigen terstond naar God. Maar Hij is ook de God van onze lichamen. De volle gelukzaligheid genieten is volgens Van der Hagen

¹⁴⁰ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 247.

¹⁴¹ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 247-248; cf. Pred. 12,7.

alleen mogelijk, wanneer ziel en lichaam samen gelukkig zijn. Daarom zal ook eens het vlees worden opgewekt uit de dood en verenigd worden met de ziel door de kracht van Christus. Dat deze opstanding van het vlees komt, staat voor Van der Hagen als een paal boven water, omdat Gods heilig Woord ervan spreekt. God is niet een God van doden, maar van levenden. De HEERE heeft niet een verbond gesloten met zielen, maar met personen, bestaande uit ziel en lichaam. Christus heeft mensen, naar ziel en lichaam beide, gekocht met Zijn bloed en gemaakt tot Zijn eigendom. Daarom kan het niet zo zijn dat het lichaam voor altijd in de dood blijft. Zo blijkt uit het volgende citaat uit Van der Hagens verklaring. 'Wy verwachten de verlossinge van onse lichaem, sulke verlossinge / die door het geven van een prijs verkregen is. 't syn tempelen des Heiligen Geestes / en sal die syn wooninge laten blijven in het stof / en een nest worden van stinckende wormen?'¹⁴²

De opstanding van Christus ziet P. van der Hagen als het onderpand van de opstanding van alle vlees. De opstanding der doden zal plaatsvinden, omdat Christus uit de doden is opgewekt. Deze opstanding zal tweërlei zijn, een opstanding van de rechtvaardigen en van de onrechtvaardigen. De rechtvaardigen zullen opstaan tot heerlijkheid. Op de dag van de wederopstanding zal het laatste oordeel plaatsvinden. En juist het feit dat er een oordeel plaats zal vinden is volgens P. van der Hagen ook een reden dat er een opstanding uit de doden zal plaatsvinden. Op de jongste dag zal de Heere Zelf met een geroep, met de stem van de Archangel uit de hemel neerdalen. Dan zullen eerst allen die met Christus zijn gestorven opstaan uit het graf. En daarna zullen zij met degenen die levend gebleven zijn worden opgenomen in de hemelse heerlijkheid.¹⁴³

3.3.4 *Geen nieuw lichaam, maar een vernieuwd lichaam*

In alle helderheid zet P. van der Hagen in zijn verklaring uiteen dat wij niet uit de dood zullen opstaan in een ander lichaam, maar in hetzelfde lichaam waarin wij ons tijdelijke leven hebben geleefd. Ons vernederd lichaam moet veranderd en vernieuwd worden, niet opnieuw geschapen worden. Dat blijkt ook bij Christus Zelf. Hij is met Pasen ook opgestaan uit de dood in hetzelfde lichaam waarin Hij was gestorven. De lichamen van de gelovigen zullen op de jongste aan het verheerlijkte lichaam van Christus gelijkvormig gemaakt worden. Als leden van Christus moeten we volgens P. van der Hagen in hetzelfde lichaam verrijzen als ons Hoofd.

De gelovigen zullen dus opstaan in hetzelfde lichaam. Toch zal het lichaam wel anders zijn. P. van der Hagen legt uit dat ons lichaam niet in substantie zal veranderen, maar wel in hoedanigheden. Dit werkt hij vervolgens uit aan de hand van Paulus' gelijkenis over het zaad dat gezaaid wordt in de

¹⁴² Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 250.

¹⁴³ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 251; cf. 1 Thess. 4, 16-17.

akker.¹⁴⁴ Naar aanleiding hiervan merkt P. van der Hagen over het vernieuwde lichaam enkele dingen op. In de eerste plaats zal het vernieuwde lichaam niet onderhevig zijn aan ziekte of pijn. Het vernieuwde lichaam zal niet verslijten of oud worden. Het zal altijd jong en fris zijn. In de tweede plaats zal het vernieuwde lichaam gelijkvormig zijn aan het verheerlijkte lichaam van Christus. Het vernieuwde lichaam zal vol zijn van glans en heerlijkheid. Wij zullen gelijk zijn aan de engelen. In de derde plaats zal het vernieuwde lichaam geen last hebben van gebrek of zwakheid. Het zal geen spijs en drank meer nodig hebben. Het zal niet meer hongeren en dorsten. Het verheerlijkte lichaam zal niet meer moe worden en geen rust meer nodig hebben. Een natuurlijk lichaam wordt gezaaid en een geestelijk lichaam wordt opgewekt. P. van der Hagen legt het als volgt uit: het verheerlijkte lichaam zal geheel vervuld zijn met Gods Geest. Gods Geest zal er in wonen.¹⁴⁵ Om dit alles uit te werken is een grote, almachtige kracht nodig. Deze kracht van Christus is de kracht van God waardoor alles uit het niets is geschapen. Gods kracht zal zelfs de lichamen van mensen die door vuur in deeltjes als zijn gescheiden weer bijeenbrengen en vernieuwen.

3.3.5 *Het geheel van P. van der Hagens weergave van de opstanding van het vlees*

Wanneer we het geheel in ogenschouw nemen, zien we ook bij de bespreking van de visie op de wederopstanding van het vlees van P. van der Hagen veel overeenkomsten met de visies van Z. Ursinus en W. Teellinck. In de eerste plaats veronderstelt P. van der Hagen, evenals Z. Ursinus en W. Teellinck, de onsterfelijkheid van de ziel als een Schriftuurlijk gegeven. Ook hij verwerpt de Roomse leer van het vagevuur als een bedenkfel van de Rooms-Katholieke kerk. In de tweede plaats gaat P. van der Hagen uit van een wederopstanding van alle mensen. Er zal niet alleen een wederopstanding van de rechtvaardigen tot het eeuwige leven zijn, maar ook een opstanding van onrechtvaardigen tot eeuwige straf. Dit punt wordt door hem in zijn preek nadrukkelijk naar voren gebracht. De opstanding van de onrechtvaardigen tot eeuwige straf en de opstanding van de rechtvaardigen tot eeuwig behoud worden hier symmetrisch tegenover elkaar gesteld. Opmerkelijk is dat ook A. Rivetus¹⁴⁶ in disputatie 51 van de *Synopsis Purioris Theologiae* een partiële opstanding, d.i. alleen een opstanding van rechtvaardigen tot het eeuwige leven, nadrukkelijk verwerpt. Goeden én kwaden zullen volgens A. Rivetus opstaan uit de dood.¹⁴⁷ Hierbij verwijst hij naar Hand. 24,15. Dat is dezelfde bewijstekst, waar ook P. van der Hagen naar verwijst. In de derde plaats benadrukt ook P. van der Hagen dat alle mensen, godzaligen en goddelozen, zullen opstaan in hetzelfde lichaam. De gelovigen zullen niet een nieuw lichaam krijgen, maar een vernieuwd lichaam, een onvergankelijk en geestelijk

¹⁴⁴ Cf. 1 Kor. 15.

¹⁴⁵ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 251v; Cf. Van der Hagen, *Philippensen*, 781-784; 790.

¹⁴⁶ Cf. 1.3.3.

¹⁴⁷ Rivetus, *Disputatio LI*, 844-854.

lichaam. Een lichaam dat aan het verheerlijkte lichaam van Christus gelijkvormig zal zijn. Op dit punt blijft hij dicht bij de woorden van de Catechismus zelf.

Er is hier echter ook sprake van een accentverschil en kleine ontwikkelingen. P. van der Hagen zet in zijn verklaring scherper neer dat de lichamen van de gelovigen bij de wederopstanding van het vlees niet in substantie zullen veranderen, maar wel in hoedanigheden. Deze manier van denken in substantie enerzijds en hoedanigheden anderzijds is aristotelisch en bekend van bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke transsubstantiatieleer. Dit methodisch scholastieke onderscheid tussen substantie en hoedanigheden wordt ook door A. Rivetus gemaakt in de Leidse Synopsis.¹⁴⁸ P. van der Hagen werkt dit in zijn verklaring concreter en uitgebreider uit dan Z. Ursinus en W. Teellinck. Het verheerlijkte lichaam zal vervuld zijn van Gods Geest. Het zal bij de wederopstanding uit de doden van alle zwakheid en gebrek worden ontdaan.¹⁴⁹ Coccejaanse accenten komen in zijn verklaring over de wederopstanding niet nadrukkelijk naar voren.¹⁵⁰

3.4 De opstanding van het vlees bij T. van der Groe

Geheel in lijn met de Catechismus behandelt ook T. van der Groe de wederopstanding van het vlees en het eeuwige leven in één preek. In vergelijking met zijn uiteenzetting over het Laatste Oordeel is zijn verklaring over de opstanding van het vlees relatief beknopt.

3.4.1 De ziel na de dood

De onsterfelijkheid van de ziel wordt ook door T. van der Groe verondersteld. De onsterfelijkheid van de ziel staat vast. Omtrent deze waarheid zijn er volgens hem al vele dwalingen geweest en vele verkeerde dingen geleerd op basis van de heidense filosofie. Maar hij acht het niet de moeite waard om veel tijd aan deze dwalingen te besteden. Hij wil zich in deze verklaring niet ophouden met de valse leringen van de socinianen, de wederdopers en de mennonieten, die een zielenslaap leren. De Schrift leert volgens T. van der Groe dat de ziel van de mens niet ophoudt te zijn, ook niet na de

¹⁴⁸ Rivetus, *Disputatio LI*, 842; 848-849.

¹⁴⁹ A. Rivetus gaat in zijn concretisering zelf nog een stap verder dan P. van der Hagen door te stellen dat ook de natuur van ongeboren en gehandicapte kinderen, die een ziel hebben, bij de wederopstanding hersteld zullen zijn. A. Rivetus aarzelt ook niet om te beweren dat er in de eeuwige heerlijkheid nog onderscheid tussen man en vrouw zal bestaan, omdat Christus in Zijn verheerlijkte lichaam ook herkenbaar was voor Zijn discipelen als man. Cf. Rivetus, *Disputatio LI*, 846.

¹⁵⁰ Volgens W.J. van Asselt was J. Coccejus zelf zeer summier in de beschrijving van de individuele eschatologie. Cf. Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 244.

dood.¹⁵¹ Met de onsterfelijkheid van de ziel als vooronderstelling, gaat hij verder met zijn uitleg over de opstanding van het vlees.

Vervolgens brengt hij de vraag naar de staat van de ziel na de dood van het lichaam naar voren. T. van der Groe leert dat de zielen van een ieder die de Heere in oprechtheid van het hart hebben gediend en gevreesd, direct na het sterven tot Christus, het Hoofd, opgenomen zullen worden. Dat betekent dus dat de ziel van een gelovig kind van God in de dood tot Christus in heerlijkheid wordt opgenomen, zodra zij van het lichaam scheidt. Elke gelovige heeft deze hoop en zalige vertroosting dat, na de dood van zijn lichaam, zijn ziel tot Christus in heerlijkheid zal worden opgenomen.¹⁵² Bij het sterven zal de gemeenschap met Christus, die in dit tijdelijke leven nog onvolkomen en gebrekkig is, volmaakt zijn. De gelovigen zijn als in een vreemd land, zeer ver bij Hem vandaan. Zolang zij in dit lichaam leven in dit tijdelijke leven, verkeren zij nog niet in de volkomen gemeenschap met de HEERE. Dit valt het volk van God soms zwaar, maar het volk van God wordt gesterkt in het geloof en oefent zich, met een heilige lijdzaamheid en onderwerping, op en omtrent de beloften Gods, die hun worden voorgesteld en toegediend in het Woord Gods. Deze beloften geven hen de verzekering dat zij met hun dood in de hemel zullen worden opgenomen en van hun tijdelijke leven in het vlees voor eeuwig zullen worden verlost.¹⁵³

Voor T. van der Groe staat dus vast dat, zodra de lichamen van de gelovigen door de dood verbroken worden, hun zielen tegelijkertijd de volmaakte en eeuwige heerlijkheid van Christus ingaan, in de hemel. De zielen zullen daar onmiddellijk op het nauwst met Hem verenigd zijn. Dit leert T. van der Groe nadrukkelijk tegenover de Roomse leer van het vagevuur, dat hij ziet als een van de fabelen waar hij verder niet bij stil wil staan. Hij voert verschillende bewijsteksten aan voor zijn standpunt dat de ziel van de gelovige met het sterven meteen tot Christus gaat.¹⁵⁴ Hij concludeert: 'Er is geen waarheid, die ons in Gods Woord klaarder en eenvoudiger geleerd wordt, dan die, dat des Heeren kinderen naar de ziel, zodra zij sterven, tot Christus hun Hoofd, in heerlijkheid opgenomen worden.'¹⁵⁵

¹⁵¹ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 514; cf. Mt. 10,28; Pred. 12,7; Lc. 23,43; Lc. 26,22-23.

¹⁵² Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 515.

¹⁵³ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 516-517.

¹⁵⁴ Cf. Fil. 1,23; 2 Kor. 5,8; Jes. 62,2; Openb. 14,13; Hand. 7,59.

¹⁵⁵ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 518; Dezelfde sterke nadruk op het feit dat de zielen van de gelovigen na de dood terstond bij Christus zijn vinden wij in de dogmatiek van J. à Marck. Hij voert daarbij nog meer Schriftbewijzen aan dan T. van der Groe in zijn catechismusverklaring. In tegenstelling tot T. van der Groe geeft J. à Marck breedvoerige weerleggingen van de Roomse visie op het vagevuur en de Doperse visie op de zielenslaap. Cf. À Marck, *Het merch der christelijken Godtgeleerdheit*, 967-974.

3.4.2 *Hoe de opstanding uit de doden plaats zal vinden*

Het blijft volgens T. van der Groe echter niet alleen bij de vereniging van de ziel met Christus. Ook het lichaam van de gelovige zal eens met de ziel verenigd worden en aan het verheerlijkte lichaam van Christus gelijkvormig gemaakt worden. In tegenstelling tot onze zielen die eeuwig levend en onsterfelijk zijn, zijn onze lichamen sterfelijk en verderfelijk in Adam. Zowel de rechtvaardigen als de onrechtvaardigen zullen sterven en hun lichamen keren tot het stof weer. T. van der Groe geeft een uitvoerige beschrijving van het sterven. Maar onze lichamen zullen niet altijd in de staat van verbreking blijven volgens hem. De lichamen van Gods kinderen zullen door de kracht van Christus worden opgewekt en met hun zielen worden verenigd. Bij de wederopstanding uit de dood zullen de lichamen van de gelovigen gelijkvormig worden gemaakt aan het verheerlijkte lichaam van Christus. Volgens T. van der Groe handelt de Heidelbergse Catechismus hier in het bijzonder over de opstanding van de gelovigen op de jongste dag. Maar volgens hem is het op basis van de Schrift zo goed als zeker dat ook de lichamen van de goddelozen uit het graf worden opgewekt en weer met hun zielen worden verenigd. Voor de rechtvaardigen is er de opstanding tot het leven en voor de goddelozen de opstanding tot verdoemenis.

Deze opwekking zal plaatsvinden op de jongste dag, wanneer Christus de levenden en de doden zal oordelen. Dan zullen de lichamen van de gelovigen eerst uit het stof der aarde worden opgewekt en levendig worden gemaakt. En pas daarna volgt de opstanding van de goddelozen, zo beweert hij op basis van 1 Thess. 4,16. Deze opwekking van de gelovigen 'zal Christus verrichten door Zijn kracht, door Zijn H. Geest,¹⁵⁶ waardoor Hij Zijn kracht en goddelijk vermogen tot zaligheid van Zijn volk oefent. Het kan alleen door Zijn kracht geschieden, want alle kracht en sterkte is van God, niet uit ons.'¹⁵⁷

3.4.3 *Lichamen van de gelovigen na de jongste dag*

Het is ons eigen vlees dat op de jongste dag uit de dood zal worden opgewekt, zo benadrukt T. van der Groe. We zullen niet worden opgewekt in nieuwe of andere lichamen. Daarvoor zijn twee redenen aan te wijzen. Ten eerste, omdat de goddelozen in hun eigen lichamen moeten worden gestraft, waarin zij hier op aarde hebben gezondigd. Ten tweede, omdat de gelovigen in dezelfde lichamen moeten worden verheerlijkt, waarin zij God op de aarde hebben gediend. Christus zal dezelfde lichamen weer opwekken, die Hij hier op aarde door Zijn bloed heeft verlost en waar Hij

¹⁵⁶ Cf. À Marck, *Het merch der christelijken Godtgeleerdheit*, 976; Cf. ook Fil. 3,21.

¹⁵⁷ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 521.

door Zijn Heilige Geest in heeft gewoond. De opstanding van hetzelfde lichaam wordt overal duidelijk geleerd, zo is de visie van T. van der Groe.¹⁵⁸

Het opgewekte lichaam van de gelovigen wordt weer met de ziel verenigd, opdat Gods kinderen naar lichaam en ziel beide volkomen zaligheid zouden genieten en voor eeuwig God dienen en verheerlijken. De lichamen van de gelovigen zullen daarom gelijkvormig worden gemaakt aan het verheerlijkte lichaam van Christus. De verheerlijkte lichamen van de gelovigen zullen, in zekere mate, dezelfde heerlijkheid en heiligheid bezitten als het lichaam van Christus. Het lichaam van Christus zal in heerlijkheid altijd boven dat van de gelovigen uitsteken. Het verheerlijkte lichaam zal in de eerste plaats een zuiver geestelijk lichaam zijn, dat bestaat volgens T. van der Groe door inwendige en geestelijke beweging. In de tweede plaats zal het verheerlijkte lichaam sterk en onverderfelijk zijn, bevrijd van alle natuurlijke zwakheden, gebreken en kwalen, waaraan de lichamen op deze aarde onderworpen zijn. In de derde plaats zal het verheerlijkte lichaam onsterfelijk zijn en niet meer in de dood kunnen vallen. Het zal geheel gereinigd zijn van alle zondige bewegingen en kwalijke begeerlijkheden. Geen zonde, geen enkele zondige verdorvenheid zal nog in deze lichamen kunnen wonen. De Heilige Geest zal deze lichamen geheel beheersen en bezitten en deze voor eeuwig in gehoorzaamheid aan het Lam onderwerpen.¹⁵⁹

3.4.4 *Geheel van T. van der Groe's weergave van de wederopstanding van het vlees*

T. van der Groe staat met zijn uiteenzetting over de wederopstanding van het vlees duidelijk in lijn met andere Reformatoren en Nadere Reformatoren. Op veel punten is sprake van overeenstemming. Ook T. van der Groe verdedigt de onsterfelijkheid van de ziel. Hij verwerpt het vagevuur, dat hij, evenals J. à Marck ook wel de 'Voorburg van de helle noemt'.¹⁶⁰ Ook verwerpt hij de doperse gedachte van de zielslaap. De lichamen van de gelovigen en de goddelozen zullen eens worden opgewekt uit het graf en met de eigen zielen verenigd worden. Hiermee verwerpt ook T. van der Groe een partiële opstanding. Er zal een opstanding van de rechtvaardigen zijn tot heerlijkheid en een opstanding van de goddelozen tot eeuwige verdoemenis. Ook hij is van mening dat wij allen zullen opstaan in hetzelfde lichaam als waarin wij geleefd hebben.

In vergelijking met de uiteenzettingen van Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen zijn enkele verschillen op te merken. In de eerste plaats is opmerkelijk dat T. van der Groe veel aandacht besteedt aan de plaats van de zielen van de gelovigen na de dood. Deze gaan volgens hem bij het

¹⁵⁸ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 522.

¹⁵⁹ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 523.

¹⁶⁰ Cf. À Marck, *Het merch der christelijken Godtgeleerdheit*, 476; 968.

sterven terstond tot Christus. De zielen van de ongelovigen gaan bij het sterven terstond naar de hel. Bij de andere vertegenwoordigers kwam dit in hun verklaringen minder nadrukkelijk aan de orde. In de tweede plaats, wanneer hij spreekt over de kracht waardoor de doden worden opgewekt, noemt T. van der Groe niet alleen Christus, maar in tegenstelling tot Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen, ook de Heilige Geest. Dit komt ook naar voren bij J. à Marck.¹⁶¹ In de derde plaats is T. van der Groe minder concreet dan P. van der Hagen in zijn beschrijving van de lichamen van de gelovigen die gelijkvormig zullen worden gemaakt aan het lichaam van Christus. In de vierde plaats brengt T. van der Groe ook naar voren dat er wel degelijk onderscheid blijft tussen het verheerlijkte lichaam van de gelovigen en het verheerlijkte lichaam van Christus. De heerlijkheid van Christus' lichaam zal altijd boven de heerlijkheid van de lichamen van de godzaligen uitgaan.

3.5 Conclusie

Er is sprake van een grote mate van overeenkomst is tussen de verschillende verklaringen op het punt van de wederopstanding van het vlees. Alle vertegenwoordigers hebben als uitgangspunt voor hun leer de onsterfelijkheid van de ziel. Zij verwerpen allen de Rooms-Katholieke leer van het vagevuur en de doperse leer van een zielenslaap. Zij geloven allen in de wederopstanding van hetzelfde lichaam. De gelovigen zullen in hetzelfde lichaam als waarin zij hebben geleefd en dat Christus met Zijn bloed heeft gekocht, opstaan tot heerlijkheid. En de goddelozen zullen ook opstaan, maar zij staan in hetzelfde lichaam op tot eeuwige verdoemenis. Zij zullen eeuwige pijn en straf ondergaan in hetzelfde lichaam als waarin zij tegen God hebben gezondigd. Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe verwerpen daarmee alle vier een partiële opstanding. De lichamen van de gelovigen zullen veranderd worden van sterfelijk en verderfelijk naar onsterfelijk en onvergankelijk. Hun lichamen zullen door Gods kracht gelijkvormig worden gemaakt aan het lichaam van Christus. Een duidelijke overeenkomst tussen Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe is dat zij zich alle vier baseren op de Schrift als het onfeilbare Woord van God. En allen blijven zij bij de formuleringen van de Catechismus. Dat blijkt ook in hun verklaringen.

Op basis van het voorgaande zijn echter enkele verschuivingen waar te nemen. In de eerste plaats benadrukte Z. Ursinus sterk dat de eer van God het doel van de wederopstanding is. Dat vinden we bij de andere verklaarders niet op deze manier terug. In de tweede plaats benadrukt Z. Ursinus het troostmotief van deze leer. De leer van de opstanding van de goddelozen tot verdoemenis komt bij hem vrijwel niet naar voren. In de andere verklaringen zien we een ontwikkeling waarbij er meer

¹⁶¹ Cf. À Marck, *Het merch der christelijken Godtgeleerdheit*, 976.

nadruk komt te liggen op een universele opstanding uit de doden, waarbij meer aandacht wordt besteed aan de opstanding van de goddelozen tot verderf.¹⁶² In de derde plaats zien we dat de vraag naar de verblijfplaats van de ziel direct na de dood een vraag is die steeds centraler in de bespreking komt te staan. Bij T. van der Groe beslaat de behandeling van deze vraag een aanzienlijk deel van zijn verklaring over de wederopstanding. In de vierde plaats werkt niet iedereen de onverderfelijkheid en geestelijkheid van het lichaam van de gelovigen na de wederopstanding concreet uit. De meest uitgewerkte concretisering is wij tegengekomen in de verklaring van Petrus van der Hagen, die onder andere van mening is dat godzaligen in het eeuwige leven niet meer zullen eten, drinken en slapen. In de vijfde plaats wijzen wij nog op een nuanceverschil, namelijk dat de lichamen van de gelovigen bij de wederopstanding van het vlees gelijkvormig zullen worden gemaakt aan het lichaam van Christus staat voor alle vier de verklaarders vast. T. van der Groe wijst er echter wel op dat de heerlijkheid en de heiligheid van Christus' lichaam altijd uit zullen gaan boven de heerlijkheid en de heiligheid van de lichamen van de gelovigen.

De vier catechismusverklaarders blijven op het punt van de wederopstanding van het vlees binnen het kader dat de HC zelf geeft. Toch is er een ontwikkeling, die ook in dit hoofdstuk naar voren is gekomen, die een gevaarlijke richting uitgaat. Waar het Z. Ursinus te doen was om de eer van God boven alles, dreigt bij de Nadere Reformatoren het heil van de mens een belangrijkere plaats te krijgen dan de eer van God. Het leerstuk van de wederopstanding van het vlees dreigt een drukmiddel te worden om mensen tot bekering te bewegen. En daarmee gaan W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe een richting op, die de HC niet wijst. Het gaat in de formuleringen juist nadrukkelijk om de eer van God. Daar ligt de troost van dit leerstuk voor de gelovigen in ingesloten.

¹⁶² Door A. Rivetus wordt er zelfs apart aandacht besteed aan de verwerping van de partiële opstanding in de Leidse Synopsis. A. Rivetus concludeert dat er ook een opstanding van de goddelozen zal zijn, omdat een ieder bij het laatste oordeel zal worden geoordeeld naar zijn werken. Wanneer er dus een oordeel en vergelding van allen zal zijn, zal er ook een opstanding van allen zijn. De opstanding van allen berust volgens hem niet alleen op redenering, maar ook op de Schrift, op basis van Hand. 24,15. Cf. Rivetus, *Disputatio LI*, 836-837.

4 Het eeuwige leven

In het dit hoofdstuk zullen de verklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe over het eeuwige leven op een rij worden gezet aan de hand van HC 58. Vervolgens wordt na gegaan in hoeverre er sprake is van continuïteit en discontinuïteit in de verklaringen over het eeuwige leven. De oorspronkelijke Duitse tekst van HC 58 luidt als volgt:

F. 58. Was tröst dich der artickel vom ewigen leben?

*A. Dasz, nachdem ich jetz under den anfang der ewigen freude in meinem hertzen empfinde, ich nach diesem leben vollkommene seligkeyt besitzen werde, die kein aug gesehen, kein ohr gehöret und in keines menschenhertz nie kommen ist, Gott ewiglich darin zu preisen.*¹⁶³

4.1 Het eeuwige leven volgens Z. Ursinus

Z. Ursinus zet zijn leer over het eeuwige leven uiteen in zeven punten. In het volgende worden de hoofdlijnen van Z. Ursinus' uitleg over het eeuwige leven weergegeven. Deze uiteenzetting over het eeuwige leven borduurt voort op de uitleg over de wederopstanding van het vlees.

4.1.1 Wat het eeuwige leven is

Z. Ursinus geeft in zijn verklaring in kernpunten weer wat het eeuwige leven is, namelijk:

1. De *agnitio Dei et sapientia*, de kennis van God en wijsheid.
2. De *iustitia*, de rechtvaardigheid.
3. De *laetitia*, de vreugde in God.
4. De *sufficientia in Deo*, de genoegzaamheid in God, dat is een overvloed aan goederen.
5. *Non interrompetur. Regni eius non erit finis*, dat is de volkomenheid.¹⁶⁴

Twee dingen zijn volgens hem noodzakelijke voorwaarden voor het eeuwige leven. In de eerste plaats een vereniging met God van lichaam en ziel en in de tweede plaats een gelijkvormigheid aan God, waaruit deze vereniging voortvloeit. De vereniging met God en de gelijkvormigheid aan God houdt een ware kennis van God in. Ware kennis van God is volgens Z. Ursinus kennis van Gods wil, van Zijn werken en van Zijn rechtvaardigheid. Volkomen vreugde in God en lofprijzing aan God zullen het eeuwige leven van de gelovigen kenmerken.

¹⁶³ Bakhuizen van den Brink, *Belijdenisgeschriften*, 180.

¹⁶⁴ Ursinus, *Compendium*, 468.

Het eeuwige leven van een mens is dat hij voor eeuwig wedergeboren en verheerlijkt zal zijn. Dat houdt in dat het evenbeeld van God in de mens, waarnaar de mens in het begin door God is geschapen, in ware gerechtigheid, heiligheid, waarheid en gelukzaligheid, weer door God hersteld zal zijn. Z. Ursinus tekent het eeuwige leven als een volkomen, een volmaakt en perfect herstel van het beeld van God, maar ook als een eeuwige vreugde en gerustheid in God, een hemelse heerlijkheid en een overvloed van alle goederen, die de mens voor de staat van de volmaakte gelukzaligheid nodig heeft. De godzaligen zullen in het eeuwige leven geen gebrek lijden.¹⁶⁵ Ook in zijn boek *Erinnerung* benadrukt Z. Ursinus het aspect van de eeuwige rust. Dat definieert hij als volgt: *'die endtliche freyung und entledigung von aller sünden die noch in uns übrig ist / so lang wir uf erden låben / und van aller mûsåligheid dises zytlichem låbens.'*¹⁶⁶ In het eeuwige leven zullen de godzaligen zonder enige zonde zijn. Zij zullen niet onwetend zijn ten aanzien van God en Zijn wil. Zij zullen zonder zwakheid en lijden God voor eeuwig verheerlijken en loven.

Ook de goddelozen zijn na de wederopstanding van het vlees onsterfelijk. Voor hen is er echter geen eeuwig leven, maar eeuwig sterven. Eeuwig sterven houdt een eeuwige verstoting van God en een beroving van Zijn genadige tegenwoordigheid in. De goddelozen worden in de eeuwige dood geworpen, waar zij eeuwige en onuitsprekelijke pijn en straf zullen ondergaan. Eeuwig sterven betekent dus naar de mening van Z. Ursinus niet dat hun lichamen na een bepaalde tijd niet meer zullen zijn, maar dat zij voor eeuwig verschrikkelijke pijn en straf in hun lichamen en zielen gevoelen.¹⁶⁷

4.1.2 De oorzaak van het eeuwige leven

Het eeuwige leven wordt geschonken door de Drie-enige God. Hij is de eerste oorzaak van het eeuwige leven door Zijn macht. Z. Ursinus typeert het eeuwige leven als een genadegave van God. 'Solus Deus dat vitam aeternam, et quidem Pater eam dat per Filium et Spiritum sanctum. Christus et

¹⁶⁵ In de tweede Nederlandse editie van het Schatboek van Z. Ursinus in 1606 zijn opmerkingen toegevoegd uit de catechismusverklaringen van o.a. de Duitse predikant Georg Spindler (1525-1605). In 1595 gaf G. Spindler als emerituspredikant te Neumarkt in 1595 zijn catechismuspreken uit in *Zwo und fünfzig Predigten uber den Heidelbergischen Catechismus*. In deze uitgave van het Schatboek staat bij HC 22,58 een toevoeging van zijn kant over de volkomenheid waarin de godzaligen zullen leven. Volgens G. Spindler zullen de mensen aan de engelen gelijk zijn. Hun lichamen zullen niet aan verandering onderhevig zijn, geen eten, drinken en medicijnen meer nodig hebben. Verder zullen de lichamen van de godzaligen licht van gewicht en behendig zijn, zodat ze een hoge mate van mobiliteit zullen hebben. De lichamen zullen zonder enig gebrek, lelijkheid of wangestalte zijn. In de eeuwige heerlijkheid zullen zij altijd veilig en zonder gevaar leven. We zullen daar volgens G. Spindler met de Aartsvaders aan tafel zitten en met vreugde converseren over Gods werken. Cf. Ursinus, *Schatboek I*, x-xi; Roukens, *De schat bewaard: geschiedenis van het Schatboek*, 16-17.

¹⁶⁶ Ursinus, *Erinnerung*, 39.

¹⁶⁷ Ursinus, *Compendium*, 469.

Spiritus sanctus dant vitam propria sua potetia: ministri sint tantum instrumenta, per quae Christus virtute sui spiritus agit et operatur.¹⁶⁸

Z. Ursinus stelt dat niet de goede werken van de mensen, maar alleen de genadige barmhartigheid van God de enige bewegende oorzaak is waarom het eeuwige leven geschonken wordt. Het eeuwige leven wordt toegekend door het geloof, op basis van de voldoening, verdiensten en voorbidding van Jezus Christus, de Middelaar. Het eeuwige leven wordt hier nadrukkelijk getekend als een verdienste van Christus. Onze werken voor de bekering zijn boos en kunnen daarom niet de oorzaak zijn voor het eeuwige leven, maar alleen voor de eeuwige dood. Ook de werken na de bekering kunnen geen bewegende oorzaak zijn voor het eeuwige leven, omdat deze nog niet volkomen zijn.

Het is dus God die het eeuwige leven schenkt. Hij schenkt het aan alle mensen die uitverkoren zijn en in dit tegenwoordige leven bekeerd zijn. Het eeuwige leven begint bij de bekering. Dat is het beginsel van het eeuwige leven. De volmaking van dat beginsel vindt plaats in het toekomstige leven. Dat is alleen bij degenen die dit beginsel van het eeuwige leven hebben gehad. De volmaking van het eeuwige leven zal onmiddellijk na dit leven gegeven worden.¹⁶⁹ Z. Ursinus onderscheidt dus twee fasen in de volmaaktheid. De eerste fase is dat wij door de lichamelijke dood van alle zwakheid worden verlost, de tweede fase is de volmaaktheid, wanneer wij bij de opstanding van het vlees geheel heerlijk gemaakt worden.

Een vraag die Z. Ursinus in zijn verklaring uitvoerig beantwoordt, is de vraag hoe het eeuwige leven bij de uitverkorenen begint. Dat is volgens hem door het geloof. De Heilige Geest het geloof in hen door de dienst en de leer van het Evangelie. Het beginsel van het eeuwige leven wordt gegeven door de bediening van het Woord. De prediking van het Woord wordt door de Heilige Geest gebruikt. Z. Ursinus houdt hier nadrukkelijk vast aan de correlatie tussen Woord en Geest. Dat neemt volgens hem echter niet weg dat de Heilige Geest ook op onmiddellijke wijze het beginsel van het eeuwige leven kan schenken.¹⁷⁰

4.1.3 *Het doel van het eeuwige leven*

Over het doel van het eeuwige leven doet Z. Ursinus een korte en beknopte uitspraak die geheel op een lijn ligt met wat hij heeft geschreven over het doel van het laatste oordeel en het doel van de wederopstanding van het lichaam:

¹⁶⁸ Ursinus, *Compendium*, 470.

¹⁶⁹ Ursinus, *Compendium*, 470-471.

¹⁷⁰ Ursinus, *Compendium*, 472-473.

Finalis causa propter quam nobis vita aeterna datur est ut Dei misericordia agnoscatur et celebretur a nobis. Ad laudem gloriosae gratiae suae, qua nos gratis effecit sibi gratos in illo dilecto. Propter eandem causam Deus dat nobis vitam aeternam, propter quam nos elegit.¹⁷¹

Uit dit citaat blijkt dat volgens Ursinus het doel van het eeuwige leven ook de eer en de lof aan God is. Zo constateert ook W. Verboom in zijn beschrijving van de theologie van de Heidelberger Catechismus.¹⁷² In de eerste plaats is het eeuwige leven tot eer van God. Daarin ligt impliciet ook besloten dat de belofte van het eeuwige leven ook tot troost is voor de gelovigen.¹⁷³

4.1.4 *De verzekering van het eeuwige leven*

Wij kunnen zeker zijn van het eeuwige leven. De grond van deze vastheid en verzekerdheid is in de eerste plaats dat God Zelf de waarachtige en onveranderlijke Oorzaak is van het eeuwige leven. In de tweede plaats dat de verkiezing ook onveranderlijk is. In de derde plaats dat Christus voor allen die de Vader aan Hem heeft gegeven gebeden heeft. Wij kunnen verzekerd zijn van de volmaking van het beginsel van het eeuwige leven. In de eerste plaats op grond van de ervaring van Gods goedertierenheid en genade, die ons in het evangelie wordt aangeboden en beloofd. In de tweede plaats op grond van de ervaring van vrede in ons geweten en de vreugde in God. In de derde plaats op grond van oprechte boetvaardigheid en ijver om God gehoorzaam te zijn en in de vierde plaats uit het getuigenis van de Heilige Geest.¹⁷⁴

4.1.5 *Het geheel van Z. Ursinus' weergave over het eeuwige leven*

Ook hier blijkt dat de Bijbel in de verklaring van Z. Ursinus het uitgangspunt is. In zijn uiteenzetting zijn een aantal grote lijnen te zien. De wederopstanding van de doden en de hereniging van lichaam en ziel zijn een belangrijke vooronderstelling voor het eeuwige leven. Het eeuwige leven wordt door God geschonken aan de uitverkorenen op basis van het werk van Christus, niet op grond van de goede werken van de mens zelf. Hierachter ligt de polemieek tegen de Rooms-Katholieke leer. Het eeuwige leven houdt in dat het beeld van God in de mens bij de uitverkorenen volledig zal zijn hersteld. Zij zullen leven in heerlijkheid, volmaaktheid, gerechtigheid en overvloed, zonder enig gebrek. De goddelozen zullen eeuwig sterven. Zij zullen voor eeuwig van God en Zijn genade verstoten zijn in de eeuwige verdoemenis. Expliciet noemen we hier dat het eeuwige leven volgens Z. Ursinus al in dit leven begint met de wedergeboorte.

¹⁷¹ Ursinus, *Compendium*, 471; cf. Ef. 1,6; 1,12.

¹⁷² Verboom, *Theologie van de Heidelberger Catechismus*, 201.

¹⁷³ Ursinus, *Compendium*, 468-470; Cf. Ursinus, *Erinnerung*, 39.

¹⁷⁴ Ursinus, *Compendium*, 473-474.

4.2 Het eeuwige leven volgens W. Teellinck

Het eeuwige leven wordt door W. Teellinck beschreven als een onbegrijpelijk grote weldaad en gave van God. Deze weldaad schenkt God aan de ware leden van de gemeente van Christus. Onder het eeuwige leven moeten wij volgens W. Teellinck verstaan 'die heerlijcke / ghelucksalighe / en altoos duerende staet / daer toe dat alle de ware leden der Gemeeynte Christi Jesu / voor altoos ende eeuwelijck verheven werden'.¹⁷⁵ W. Teellinck bespreekt zijn definitie van het eeuwige leven in vier punten. In de eerste plaats spreekt hij over de plaats van het eeuwige leven, in de tweede plaats over het gezelschap in het eeuwige leven, in de derde plaats over de vreugde van het eeuwige leven en in de vierde plaats over de duur van het eeuwige leven.

4.2.1 De plaats van het eeuwige leven

Het eeuwige leven zal geleefd worden in de hemel. W. Teellinck beschrijft de hemel als een plaats van licht. Het heldere licht in de hemel is zeven maal lichter dan het licht van de zon en de maan. Waarschijnlijk duidt hij daarmee op volkomenheid van het licht, omdat het getal zeven in de Bijbel duidt op de volkomenheid. Hij schrijft daarover in lijn met Openb. 21,23: 'de clærheyt Gods de selve wooninghe verlicht, ende hare keerse is het Lam'.¹⁷⁶ De hemel zal ook een plaats van onuitsprekelijke heerlijkheid zijn. Aan de heldere blauwe lucht, de zon, de maan en de sterren kunnen we nu al iets opmerken van de heerlijkheid van de hemel. Het buitenste van de hemelse woningen is volgens W. Teellinck het mooiste dat iemand met zijn ogen kan waarnemen. De binnenste vertrekken van de hemel zijn onbegrijpelijk heerlijk en mooi. W. Teellinck schrijft: 'soo ghetuycht ons oock de mondt der waarheyt / dat binnen in dit hemelsche huys / vele woninghen zijn'.¹⁷⁷

4.2.2 Het gezelschap in het eeuwige leven

De godzaligen zullen in de hemel verblijven met de meest heerlijke, voortreffelijke, vriendelijke en liefelijke personen. En dat niet alleen, in de hemel vertoont de Drie-enige God, Vader, Zoon en Heilige Geest, de volheid van Zijn heerlijkheid en Zijn vriendelijkheid. W. Teellinck beschrijft de hemel als de plaats waar de gelovigen met Christus, het geslachte Lam Gods, zijn. Daar zijn ook de uitverkoren engelen, de geesten van de volkomen heiligen, de aartsvaders, de profeten, apostelen, martelaren en andere gelovigen die in de wereld de goede strijd hebben gestreden. Hij vult dit heel concreet in, wanneer hij schrijft:

¹⁷⁵ Teellinck, *Huysboeck*, 394; cf. Mt. 25,34.

¹⁷⁶ Teellinck, *Huysboeck*, 395; cf. Openb. 21,23.

¹⁷⁷ Teellinck, *Huysboeck*, 395; cf. Joh. 14,2.

Daer is den godsalighen Enoch / den rechtveerdigen Noach / den gheloovigen Abraham / den vreedtsamen Isaac / den vriendelijcken Jacob / den sachtmoedighen Moses / den gheduldighen Job / den Conincklijcken Propheet David / den arbeysamen Apostel Paulus / den yverighen Petrus; ende alle de reste van Godts kinderen / die uyt den vleesche reede ghescheyden zijn.¹⁷⁸

De gelovigen kunnen zich er in dit leven al in verblijden straks in dit heerlijke gezelschap te mogen verkeren. Dat is voor hen tot troost in dit aardse leven waarin zij nu nog gebukt gaan onder gebreken en zwakheid. Een dergelijke gedachte komen we ook tegen in de samenspraak die W. Teellinck tekent tussen Maria en de Heere in zijn boek *Het nieuwe Jeruzalem*. Daar schrijft hij als antwoord van de Heere aan Maria dat zij na dit leven in het gezelschap zal verkeren van de Heere God Almachtig, van de heilige engelen, de zalige patriarchen, priesters, profeten, apostelen, martelaren en al de kinderen van God die vóór haar gestorven zijn. Daar zal zij ook al haar godzalige familie en vrienden zien, die zullen staan voor Gods troon in alle heerlijkheid.¹⁷⁹ Dit impliceert ook dat er volgens W. Teellinck sprake zal zijn van herkenning in de hemel.

4.2.3 *De vreugde van het eeuwige leven*

De volkomen vreugde beschouwt W. Teellinck als een belangrijk aspect van het eeuwige leven, zo blijkt ook uit het volgende citaat:

Wat nu aengaet de vreuchden / die de ware leden der Ghemeynte Christi genieten in die heugelijcke plaetse / onder dat heerlijcke geselschap / die zijn so groot / so heerlijk / so onuytsprekelijk / en onbegrijpelijk / dat de Gheest ons ghetuycht / dat noyt ooge diergelijcke gesien heeft / noyt oore diergelijcke ghehoort heeft / dat noyt dierlijcke in smenschen herte ghecomen zijn.¹⁸⁰

De vreugde in de hemelse heerlijkheid zal onuitsprekelijk, heerlijk en groot zijn. Het zal vervuld zijn van lofprijzing aan de HEERE, eeuwige vreugde in de HEERE. Deze vreugde zal nooit een einde hebben. Deze volkomen vreugde heeft God bereid voor degenen die Hem van harte liefhebben. W. Teellinck blijft in dit citaat dicht bij de formuleringen van HC 58.

¹⁷⁸ Teellinck, *Huysboeck*, 395.

¹⁷⁹ Teellinck, *Het nieuwe Jeruzalem*, 26.

¹⁸⁰ Teellinck, *Huysboeck*, 395; Cf. Teellinck, *Het nieuwe Jeruzalem*, 23-37 cf. 1 Kor. 2, 9.

4.2.4 De duur en de grootheid van het eeuwige leven

Het eeuwige leven wordt eeuwig genoemd, omdat dit hemelse leven zonder einde zal zijn. Dit is een troost die de harten van de godzaligen in dit tijdelijke leven verkwikt. Ook betuigt de Schrift volgens W. Teellinck dat dit leven in heerlijkheid de gelovigen nooit zal vervelen of vermoeien. Er zal ook grote variëteit zijn aan vreugden, dat de godzaligen er nooit moe van zullen worden. Smarten en zuchten zullen de godzaligen in het eeuwige leven niet meer kennen. Dat maakt dat dit een onuitsprekelijk grote weldaad is die God schenkt aan de uitverkorenen. Deze weldaad is uitermate groot, groter dan de wereld, groter dan een tong kan uitspreken. Deze weldaad van het eeuwige leven is zo groot dat het zelfs tot vreugde leidt bij ware gelovigen en leden van de gemeente van Christus die gebukt gaan onder vervolging en verdrukking.

Uit de verklaring van W. Teellinck komt echter niet helder naar voren, wanneer volgens hem het eeuwige leven begint. Dit in tegenstelling tot de verklaring van Z. Ursinus, waarin de aanvang van het eeuwige leven bij de wedergeboorte in dit leven nadrukkelijk wordt benoemd. De uiteenzetting van W. Teellinck heeft een sterke eschatologische kleur die de indruk wekt dat het eeuwige leven begint bij het sterven wanneer de ziel van de gelovige tot Christus gaat. W. Teellinck wijst op dit punt een heel andere weg dan de hoofdstroom van het gereformeerd protestantisme.

4.2.5 Geheel van W. Teellincks weergave over het eeuwige leven

W. Teellinck beschouwt het eeuwige leven als een van de meest voortreffelijke juwelen die Christus aan Zijn gemeente schenkt. Hij schenkt Zijn gemeente de gemeenschap der heiligen, vergeving der zonden, wederopstanding van het vlees en het eeuwige leven. In de hoofdlijnen is er een grote mate van overeenstemming met Z. Ursinus. De eeuwigheid zal zonder einde zijn, maar dat zal de uitverkorenen nooit vervelen of vermoeien. Een belangrijk aspect in de verklaring van W. Teellinck is de vreugde in het eeuwige leven. Het zal vreugde zijn in de HEERE, volkomen vreugde. Smart en verdriet zullen geen plaats meer hebben in de hemelse heerlijkheid. Dit komen we ook bij Z. Ursinus tegen.

Er zijn ook verschillen tussen de verklaring van Z. Ursinus en de verklaring van W. Teellinck. In de eerste plaats legt W. Teellinck meer dan Z. Ursinus nadruk op de ruimtelijkheid van de hemel. Dat is de plaats waar het eeuwige leven plaats zal vinden. Z. Ursinus legt daarentegen de nadruk op het feit dat het eeuwige leven al in dit leven begint bij de wedergeboorte. Bij W. Teellinck lijkt de aanvang van het eeuwige leven te verschuiven naar het moment van het sterven. Dan zal de ziel bij Christus zijn. In de tweede plaats is W. Teellinck in zijn beschrijving van het gezelschap in de hemel veel concreter dan Z. Ursinus. W. Teellinck geeft een uitvoerige omschrijving van de personen die de

gelovigen in de hemel zullen ontmoeten. Bij Z. Ursinus ontbreekt dit, al is in latere edities van het Schatboek wel een dergelijke gedachte door de Duitse predikant G. Spindler ingevoegd.¹⁸¹ In de derde plaats legt W. Teellinck nadruk op het feit dat het eeuwige leven een gave is van God. Bij Z. Ursinus komt dit ook naar voren, maar meer tegen de achtergrond van de polemiek met de Rooms-Katholieke kerk. In de vierde plaats komt de gedachte van de eer van God als doel van het eeuwige leven niet terug, zoals wij het bij Z. Ursinus hebben gezien.

4.3 Het eeuwige leven volgens P. van der Hagen

Aan het begin van zijn uiteenzetting benadrukt P. van der Hagen dat het eeuwige leven zo goed en heerlijk is dat het door geen mens in woorden te beschrijven is. P. van der Hagen beschrijft het eeuwige leven in soberheid en beknoptheid. In het volgende wordt zijn visie op het eeuwige leven in hoofdlijnen weergegeven.

4.3.1 Wat het eeuwige leven is

In de eerste plaats beschrijft P. van der Hagen wat het rechte leven is. Dat is volgens hem het leven van de ziel. Leven is God genieten. Leven is God kennen als de enige waarachtige God en Christus die door God gezonden is. Het rechte leven van de gelovigen zet hij tegenover de doodstaat van de goddelozen. De goddelozen liggen nu al in de dood, omdat zij God niet kennen. In de eeuwigheid zullen zij voor hun zonden en schuld gestraft worden en van Gods goedheid verstoten zijn. P. van der Hagen geeft de volgende omschrijving van wat het eeuwige leven inhoudt voor de gelovigen:

Het bestaet in de volle genietinge van God / en by Hem te zijn / Hem te aenschouwen: Hem te sien gelyk als hy is. Dan word alles volmaeckt dat hier begonnen was. Dan kennen wy niet meer ten deelen, maer gelyck wy gekent zyn. Dan wandelen wij niet door geloove, maer door aenschouwen. Dan zien wy niet meer in een spiegel en duystere reden, maar van aengezichte tot aengezichte. Dan worden wy verslonden in Gods liefde. Dan worden onse genegentheden niet verdeelt / tusschen God en de schepselen / maer alle bevestigt op Hem. 't sal wesen een gemeente sonder vleck of rimpel. 't Is de staet der heerlijkheid / in welke Gods heerlijkheid op een uytnemende wijze sal geopenbaert syn .¹⁸²

¹⁸¹ Teellinck, *Huysboeck*, 395; De concrete beschrijving van het gezelschap in de hemel door W. Teellinck vertoont enkele overeenkomsten met de beschrijving die de Duitse predikant G. Spindler in latere edities van het Schatboek heeft toegevoegd. Cf. Roukens, *De schat bewaard*, 17.

¹⁸² Van der Hagen, *Heydelbergischen Catechismus*, 254.

In de hemel leven de godzaligen in volkomen heerlijkheid, waarin Gods heerlijkheid op uitnemende wijze geopenbaard wordt. De godzaligen zullen van alle kwaad bevrijd zijn, van alle zonde en schuld verlost zijn. Ellende, rouw, droefheid en verdriet zullen er niet meer zijn. Het eeuwige leven zal bestaan in de volmaakte heiliging. Het volk van God zal in de hemel leven in volkomen heiligheid. De heiliging, die in dit tijdelijke leven begint bij de wedergeboorte zal dan voleindigd zijn. Verder beschrijft P. van der Hagen het hemelse leven als een leven waarin de godzaligen volkomen gelukkig zullen zijn. Zij zullen vervuld zijn van Gods goederen. God zal alles in allen zijn. Het hemelse leven wordt gekenmerkt door een rust die niet verstoord zal kunnen worden en een onuitsprekelijke vreugde. Deze rust en vreugde in de hemel zullen niet worden gehinderd door tegenspoed en twijfels. Wij zullen vol zijn van de lof en eer aan God. P. van der Hagen beschrijft de hemel als het paleis van Gods heerlijkheid en glorie, waar wij Zijn deugden zullen verkondigen en Zijn naam prijzen. Dat zullen we gezamenlijk doen met de vele andere mensen in de hemel. Op dat punt wordt hij concreet in zijn beschrijving, wanneer hij zegt dat wij zullen aanzitten met Abraham, Izaäk en Jakob.¹⁸³ Ook in zijn verklaring op de Filippenzenbrief maakt P. van der Hagen een enkele keer een opmerking over het eeuwige leven. In deze opmerkingen benadrukt hij de volkomen verzadiging en vreugde in het eeuwige leven. Deze zaligheid is verworven door en gefundeerd in Christus. Het eeuwige leven is het toppunt van heiligheid en gerechtigheid.¹⁸⁴

4.3.2 *Het begin en de duur van het eeuwige leven*

In duidelijke bewoordingen spreekt P. van der Hagen over de aanvang van het eeuwige leven. Hij schrijft daarover het volgende:

Dat begint in dit leven / het krijgt meerder volmaecktheid in de dood / en het laetste en hoogste top-punt krijgt het na de opstandinge der dooden. Hier hebben wy de eerstelingen en de voor-smaek / en daer uyt sekerheid dat de reste volgen sal. Wy leven in Christo, en Christus in ons. Wy hebben gemeenschap met hem, en in hem met de Vader en den Heyligen Geest.¹⁸⁵

Uit dit citaat wordt duidelijk dat het eeuwige leven volgens hem niet pas begint bij het sterven. Het eeuwige leven begint bij de wedergeboorte. Daardoor zijn wij verlost van de vloek van de wet. De wedergeboorte is de opwekking van de nieuwe mens, waardoor wij nieuwe warmte krijgen die ons doet roeren en bewegen. Door de wedergeboorte krijgen wij een nieuwe bekwaamheid tot het

¹⁸³ Cf. Van der Hagen, *Philippensen*, 874.

¹⁸⁴ Cf. Van der Hagen, *Philippensen*, 502-503; 808-809.

¹⁸⁵ Van der Hagen, *Heydelbergischen Catechismus*, 253.

goede, andere gedachten, een veranderde wil. Dan leven wij door het geloof en verheugen wij ons in de gemeenschap met Christus. In deze eerste fase van het eeuwige leven, van de wedergeboorte tot het stervensuur, verzekeren wij ons van de liefde van Christus en hebben wij lust in het aanschouwen van Zijn genade. Dat leidt ook tot vreugde in onze harten, vertrouwen op God en verlangen naar de hemel en de volle genieting van God.¹⁸⁶ Deze eerste fase van het eeuwige leven noemt P. van der Hagen ook wel de voorsmaak en de eerstelingen van de Geest. Hier komen duidelijke lijnen naar voren die we ook bij Z. Ursinus een belangrijke rol spelen. Deze gedachte komt ook terug in de laatste disputatie van de *Synopsis Purioris Theologiae* van A. Walaeus.¹⁸⁷

Op deze eerste fase volgt de tweede fase van het eeuwige leven, de volmaking van het eeuwige leven. Het begonnen goede werk van God moet voleindigd worden in een volgende fase. De tweede fase van de volmaking breekt aan, wanneer de ziel tot God gaat. De volmaking van het eeuwige leven zal in het hiernamaals zijn. De volmaking van het eeuwige leven bestaat in de volle, in de volmaakte genieting van God. De volmaakte genieting van God heeft als inhoud het aanschouwen van God van aangezicht tot aangezicht. De godzaligen zullen dan voor eeuwig in de nabijheid van God zijn. Dan wandelen de uitverkorenen niet meer door geloof, maar door aanschouwen.

4.3.3 *Het geheel van P. van der Hagens weergave over het eeuwige leven*

In de uiteenzetting van P. van der Hagen over het eeuwige leven is het wezen van het eeuwige leven de *visio Dei*, d.i. het aanschouwen van God van aangezicht tot aangezicht. W. van 't Spijker merkt op dat de nadruk op de *visio Dei* een scholastiek element is dat in de na-reformatorische eschatologie meer nadruk krijgt.¹⁸⁸ Ook in de *Synopsis Purioris Theologiae*, een belangrijk dogmatisch leerboek aan de Leidse universiteit in de studententijd van P. van der Hagen, vinden we dit scholastieke element terug in een definitie die A. Walaeus geeft van het eeuwige leven. Walaeus schrijft dat de volkomen zaligheid van de mens bestaat in het volle aanschouwen van God, verbonden met de volledige heiliging en verheerlijking van onze natuur, waaruit een onuitsprekelijke vreugde ontstaat, die de bevassing van de mens ver te boven gaat.¹⁸⁹ Deze leer van de *visio Dei* als het wezen van het eeuwige

¹⁸⁶ Van der Hagen, *Heydelbergischen Catechismus*, 254.

¹⁸⁷ Walaeus betoogt in disputatie 52 van de Leidse Synopsis dat de gemeenschap met God wordt gehouden op twee wijzen. De eerste wijze is door het geloof in dit leven en de tweede wijze is het eigenlijke zien van God in het toekomstige leven. Ook Walaeus is van mening dat de gemeenschap die wij met God hebben door het geloof het eigenlijke begin is van het eeuwige leven. Cf. Walaeus, *Disputatio LII*, 862.

¹⁸⁸ Van 't Spijker, *Eschatologie in de na-reformatorische tijd*, 267.

¹⁸⁹ A. Walaeus schrijft: 'Visionem Dei esse totius huius beatitudinis fundamentum et causam, testatur Scriptura Veteris ac Novi Testamenti multis in locis'. Hij werkt deze leer van de *visio Dei* in disputatie 52 van de Leidse Synopsis verder uit. Hij betoogt dat de leer van de *visio Dei* een geheel Schriftuurlijke leer is en wijst daarvoor vele bewijsteksten aan uit de Schrift. Cf. Walaeus, *Disputatio LII*, 862-865.

leven zien wij hier ook bij P. van der Hagen terug. De consequentie van dit aanschouwen van God is de hemelse vreugde.¹⁹⁰

Duidelijke overeenkomsten zien wij tussen de verklaringen van P. van der Hagen en Z. Ursinus. Beide leggen sterke nadruk op de aanvang van het eeuwige leven bij de wedergeboorte. Het eeuwige leven heeft volgens deze beide theologen twee fasen: de eerste fase is de tijd van de wedergeboorte tot het sterven. De tweede fase is de fase van de volmaking in de hemel. Met Z. Ursinus en W. Teellinck beide stemt P. van der Hagen overeen dat het eeuwige leven in de hemel een leven in volmaaktheid zal zijn. Het zal een leven zijn in volkomen heiligheid, waarheid en rechtvaardigheid. Ook de vreugde in de hemelse heerlijkheid zal volkomen zijn. Kortom, er is bij P. van der Hagen op dit punt sprake van continuïteit ten opzichte van de verklaringen van Z. Ursinus en W. Teellinck.

4.4 Het eeuwige leven volgens T. van der Groe

Ook bij T. van der Groe is de verklaring over het eeuwige leven kort. Evenals de voorgaande verklaarders, bespreekt hij het eeuwige leven samen met de wederopstanding van het vlees in een catechismuspreek.

4.4.1 Wat het eeuwige leven is

Het eeuwige leven ziet T. van der Groe als de 'allerzaligste vereeniging of gemeenschap van alle ware geloovigen met den Allerhoogsten Drie-enige God'.¹⁹¹ Tegenover het eeuwige leven positioneert hij de allerrampzaligste staat van de goddelozen, namelijk geestelijke dood. Daaruit zullen de goddelozen nooit meer worden verlost. Bij de godzaligen zal dat volkomen anders zijn. Hun zielen zullen voor eeuwig het eigendom van Christus zijn en geheel aan Hem onderworpen zijn.

T. van der Groe beschrijft het eeuwige leven als wederzijdse allernauwste gemeenschap tussen God en de ziel. Het eeuwige leven is een geestelijke vereniging met God in Christus. Het geestelijke en eeuwige leven bestaat volgens T. van der Groe in een vereniging van de ziel met God in Christus, waardoor de ziel voor eeuwig tot eigendom van Christus wordt en Hem geheel onderworpen is. Deze vereniging wordt gewerkt door de Heilige Geest. Omdat de ziel zichzelf aan de Drie-enige God overgeeft als eigendom, geeft God Zich ook aan de ziel tot haar eeuwig en algenoegzaam deel en

¹⁹⁰ Ook in andere catechismusverklaringen komt de leer van de *visio Dei* naar voren. O.a. bij J. van der Kemp, W. à Brakel en J. Vermeer. Cf. Van der Kemp, *De christen geheel en al het eigendom van Christus*, 431; À Brakel, *Logiké latreia*, 769; Vermeer, *De leere der waarheid die na de godtzaligheid is*, 565.

¹⁹¹ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 524.

eigendom.¹⁹² Wat hij hier beschrijft is dat er een wederzijdse allernauwste gemeenschapsoefening tussen God en de ziel ontstaat. De ziel verzaakt zichzelf en gaat uit om de Drie-enige God te omhelzen, te dienen, te verheerlijken, te beminnen en zich in God te verlustigen. En van de andere kant daalt God gedurig af met Zijn genade en versterkt, vertroost en heiligt de ziel van de uitverkoren gelovige.¹⁹³

Gods kinderen zullen geheel en eeuwig worden verlost van het lichaam van de dood en bij hun God in de hemel zijn, waar zij de volkomen zaligheid zullen genieten. Deze volkomen zaligheid zal enerzijds bestaan in de volkomen en onmiddellijke vereniging met God en anderzijds in de volkomen verzaking en aflegging van zichzelf, waardoor zij geheel leeg van zichzelf en geheel met God vervuld zullen zijn en met Zijn beeld verzadigd worden. Geheel en voor eeuwig zullen zij van zichzelf ontkleed zijn en met God onveranderlijk worden bekleed om niet anders te doen dan God eeuwig te prijzen, Hem op de allervolkomenste wijze te kennen, genieten en beminnen, en in geest en waarheid te dienen en te verheerlijken.¹⁹⁴ Meer zegt T. van der Groe bewust niet over het eeuwige leven, omdat het te groot is om het te kunnen beschrijven. Alle gelovigen bezitten de zaligheid ten dele. Zij hebben nu slechts een beginsel van de nieuwe gehoorzaamheid. In de hemelse heerlijkheid zal het volkomen zijn.¹⁹⁵

Voor een besef van wat het eeuwige leven inhoudt wijst hij op de bevinding van de gelovige. De ervaring van de gemeenschap met God die Gods kinderen in dit leven al hebben zal na dit leven volkomen zijn. Zo is de bevinding van Gods genade in dit leven al een voorsmaak voor de volkomen zaligheid na dit leven.

4.4.2 *Het begin en de duur van het eeuwige leven*

Over het begin en de duur van het eeuwige leven geeft T. van der Groe in zijn verklaring een brede uiteenzetting. Deze uiteenzetting begint hij bij de natuurlijke staat van de mens. De natuurlijke staat van de mens houdt in dat hij in Adam geheel dood ligt in de zonden en van de zalige gemeenschap met God is gescheiden. Van nature is er tussen God en een onbekeerde zondaar een allervolkomenste scheiding. De zondaar is geestelijk dood. De verworpenen en ongelovigen blijven

¹⁹² Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 525.

¹⁹³ In zijn prekenserie over 'Het eeuwige leven' benadrukt Van der Groe ook de geloofsvereniging met God, die in het eeuwige leven volkomen zal zijn. Hier benadrukt hij echter ook de gemeenschap met andere godzaligen in de hemel. Hierin is T. van der Groe opvallend concreet. Hij schrijft dat het eeuwige leven de allernauwste vereniging met God is. In het gezelschap van een ontelbare schare rechtvaardigen, waaronder de aartsvaders, koningen, profeten, apostelen, martelaren. Cf. Van der Groe, *Het eeuwige leven*, 56.

¹⁹⁴ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 527.

¹⁹⁵ Van der Groe, *Des christens eenigen troost I*, 527.

voor eeuwig in deze allerrampzaligste staat. Zij worden nooit van deze geestelijke dood verlost. Daartegenover positioneert T. van der Groe de uitverkoren gelovigen. De Heilige Geest werkt in de harten van de uitverkorenen het geloof en verenigt hen op deze manier met Christus, de Fontein van leven. Wanneer de Heilige Geest dit doet, komt het eeuwige leven in de harten van de gelovigen. Deze vereniging met God, die de Heilige Geest in het hart werkt duurt voor altijd. De vereniging en gemeenschapsbeoefening tussen God en de ziel is nu het eeuwige leven. Dit geestelijke leven, dat eenmaal is begonnen met geloof en wedergeboorte, kan niet meer eindigen. Als reden daarvoor noemt T. van der Groe dat het God Zelf is die in de gelovigen woont en leeft. Daarom kan het geestelijke leven, dat ook het eeuwige leven is, niet ophouden. De vreugde, troost, sterke en vrede die Gods kinderen nu al in beginsel ervaren door de geloofsgemeenschap met God, zullen na dit leven volkomen zijn, wanneer Hij hen voor eeuwig met Zich zal verenigen.¹⁹⁶

4.4.3 Geheel van T. van der Groe's weergave van het eeuwige leven.

Volgens T. van der Groe bestaat het wezen van het eeuwige leven in de vereniging met God. Deze *unio mystica* speelt in zijn theologie een centrale rol.¹⁹⁷ Daarmee staat hij de lijn van J. Calvijn en de Heidelbergse Catechismus, zo blijkt ook uit een artikel van A. de Reuver over 'De gemeenschap met Christus volgens Calvijn, Comrie en Van der Groe'.¹⁹⁸ Van Theodorus van der Groe is bekend dat hij zich in zijn theologische werk sterk oriënteerde op het gedachtegoed van de Reformatie.¹⁹⁹ Dat is in zijn verklaring over het eeuwige leven ook terug te zien. Er is een grote mate van overeenkomst is tussen de visie van T. van der Groe enerzijds en de visies op het eeuwige leven van Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen anderzijds. In de eerste plaats verbinden zij, geheel in lijn met de Heidelbergse Catechismus, het eeuwige leven nadrukkelijk aan de wederopstanding van het lichaam. In de tweede plaats leren zij allen dat het eeuwige leven geen einde heeft. Anders zou het eeuwige leven niet eeuwig zijn. In de derde plaats beschrijven zij het eeuwige leven in twee fasen. De eerste fase is het geestelijke leven in dit tijdelijke leven tot het moment van sterven. De tweede fase is het leven met God in volkomenheid. In de vierde plaats beschrijven zij allen het eeuwige leven als een leven in hemelse en volkomen vreugde, want zonde, kwaad en zwakheid zullen er niet meer zijn.

Toch is er ook sprake van verschillen. In de eerste plaats speelt de leer van de *visio Dei* in de verklaring van T. van der Groe geen belangrijke rol, omdat de vereniging met God het wezen van het

¹⁹⁶ Cf. Van der Groe, *Het eeuwige leven*, 63.

¹⁹⁷ Fieret, *Theodorus van der Groe*, 96-97; Leurdijk, *Theodorus van der Groe*, 305; Brienens, *Theodorus van der Groe*, 281-296; Van Dijk, *Die des nachts Zijn huis bewaakt*, 119vv.

¹⁹⁸ De Reuver, *De gemeenschap met Christus volgens Calvijn, Comrie en Van der Groe*, 1-23 Cf. Van Vlastuin, *Word vernieuwd*, 149-159.

¹⁹⁹ Leurdijk, *Theodorus van der Groe*, 305; Van Dijk, *Die des nachts Zijn huis bewaakt*, 115; 124.

eeuwige leven uitmaakt volgens hem. In een korte preken-serie die hij heeft gehouden naar aanleiding van HC 58 zegt hij slechts een keer dat het eeuwige leven bestaat in het aanschouwen van God.²⁰⁰ In de tweede plaats heeft zijn verklaring een sterke piëtistische inslag. T. van der Groe besteedt veel aandacht aan de beschrijving van de bekering door de Heilige Geest. Bij hem is, sterker dan bij de andere verklaarders, sprake van een subjectivering van het geloof. Over een tendens naar subjectivering in de 18^e eeuw spreken o.a. C. Graafland, W. van 't Spijker en W.J. op 't Hof.²⁰¹ Daarbij is het opmerkelijk dat hij sterke nadruk legt op de unio mystica tussen God en de ziel. Daarbij lijkt het lichaam, dat aan het einde van de tijden opgewekt zal worden, een ondergeschikte rol te spelen. In de derde plaats zet T. van der Groe nog sterker dan de andere verklaarders het eeuwige leven symmetrisch tegenover de eeuwige dood. Hij gebruikt daarbij in zijn verklaring opvallend veel superlatieven. Deze tendens naar subjectivering is te verklaren door de historische context. T. van der Groe ziet de kerk van zijn tijd als een kerk in verval. Het verlichtingsdenken van filosofen als R. Descartes zet ook binnen de kerkmuren door. De idealen van de Nadere Reformatie zijn niet haalbaar meer. Als gevolg daarvan werd de aandacht steeds meer gericht op de innerlijke geloofsbeleving. Dat zien we in de verklaring van T. van der Groe terug.²⁰² Dit is echter niet alleen bij T. van der Groe. Het begint al bij de latere W. Teellinck.

Wanneer we de verklaringen van T. van der Groe en W. Teellinck vergelijken is er een belangrijk punt dat opvalt. Van der Groe laat het eeuwige leven duidelijk beginnen met de wedergeboorte, terwijl W. Teellinck er naar tendeert om het eeuwige leven bij het sterven te laten beginnen. Op dit punt staat T. van der Groe dichterbij Ursinus en de HC dan W. Teellinck.

In de leer van het eeuwige leven is geen directe invloed te zien van de Gereformeerde Dogmatiek van J. à Marck. J. à Marck merkt in zijn dogmatiek op dat het rond het begin van de 18e eeuw een breed gedragen leerstelling is dat er trappen zouden zijn in het hemelse leven en in de eeuwige rampzaligheid.²⁰³ Daarover lezen wij in de verklaring van T. van der Groe echter niets.

²⁰⁰ Van der Groe, *Het eeuwige leven*, 70.

²⁰¹ Volgens W.J. op 't Hof werd de subjectivering van het geloof veroorzaakt doordat de idealen van de Nadere Reformatie rond het begin van de 18^e eeuw onhaalbaar bleken te zijn. Naar de mening van W.J. op 't Hof begint deze subjectivering van het geloof bij J. Koelman. C. Graafland constateert dat deze subjectivering van het geloof bij T. van der Groe duidelijk aan het licht komt, geconcretiseerd in een bijna aan verbittering grenzende gezindheid. Cf. Op 't Hof, *Het gereformeerd piëtisme*, 52-59; Graafland, *Het eigene van het gereformeerd piëtisme in de 18^e eeuw in onderscheid van de 17^e eeuw*, 40; Van 't Spijker, *De Nadere Reformatie*, 13; Van Lieburg, *Levens van vromen*, 175-199; De Jong, *De Nadere Reformatie binnen Nederland*, 24-30.

²⁰² Deze tendens tot subjectivering speelt niet alleen een rol bij T. van der Groe, maar ook bij andere theologen uit de 18^e eeuw, zoals B. Smytegelt, W. Schortinghuis, J. Verschuur e.a. Cf. Graafland, *Het eigene van het gereformeerd piëtisme*, 39-43

²⁰³ À Marck, *Het merch der christelijke godtgeleerdheit*, 989.

4.5 Conclusie

Op hoofdlijnen is er sprake van een grote mate van continuïteit. De vier bovengenoemde theologen gaan in hun verklaringen uit van de Schrift. Op basis daarvan tekenen zij het eeuwige leven als een leven dat na dit leven volmaakt zijn. Het eeuwige leven wordt volgens hen gekenmerkt door de afwezigheid van zonde, zwakheid en kwaad. Het eeuwige leven zal een leven zal zijn in hemelse vreugde, zoals ook in HC 58 wordt benadrukt. Smart en verdriet zullen er in de hemelse heerlijkheid niet meer zijn. Het gaat in het eeuwige leven om de eeuwige lofprijzing aan God. De vier bovengenoemde theologen leren dat er voor de goddelozen een eeuwige rampzaligheid, d.i. een eeuwige verstoting van God en Zijn genade zal zijn. Hierin volgen zij inhoudelijk HC 58.

Ondanks de grote mate van overeenkomst, is er ook een aantal ontwikkelingen te zien. Ik noem acht verschillen. 1. In de eerste plaats benadrukt Z. Ursinus dat het doel van het eeuwige leven de eer van God is. Deze nadruk op de eer van God als doel van het eeuwige leven verdwijnt bij de verklaringen van W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe naar de achtergrond.²⁰⁴ 2. In de tweede plaats legt Z. Ursinus nadruk op het herstel van de mens naar het beeld van God. Dat is een aspect die in de verklaringen van de andere drie genoemde theologen niet naar voren treedt. Over dit herstel van de mens naar Gods beeld wordt in HC 58 niet gesproken. 3. In de derde plaats worden de beschrijvingen van de hemel en het eeuwige leven na 1600 concreter. W. Teellinck en P. van der Hagen beschrijven concrete personen uit de Bijbelse geschiedenis die de gelovigen in de hemelse heerlijkheid zullen ontmoeten. Ook in de toevoegingen van G. Spindler aan latere edities van het Schatboek van Z. Ursinus zien we deze concretisering terug. Dit is een opmerkelijk gegeven, want in de formuleringen van HC 58 komt deze concreetheid niet naar voren. Hier aan ten grondslag ligt de opvatting dat er in het eeuwige leven sprake zal zijn van herkenning. Hoewel dit in de HC niet wordt genoemd, wordt dit bij W. Teellinck en P. van der Hagen wel Bijbels gefundeerd. De belangrijkste argumenten hiervoor zijn dat het verheerlijkte lichaam van Christus na de opstanding ook herkenbaar was en dat herkenning in de hemel in de Bijbel op een aantal plaatsen wordt verondersteld.²⁰⁵ 4. In de vierde plaats wordt bij W. Teellinck, en meer nog bij T. van der Groe een piëtistische inslag zichtbaar wordt. De nadruk verschuift naar het eeuwige leven als een weldaad voor de ziel, terwijl de aandacht voor het lichaam naar de achtergrond verdwijnt. Bij P. van der Hagen is deze piëtistische inslag minder zichtbaar. Hier komt een dualistisch denken naar voren dat lichaam en ziel steeds meer van elkaar gaat onderscheiden. Dit hangt samen met de tendens naar subjectivering van het geloof. W. Teellinck en vooral T. van der Groe gaan hiermee een andere

²⁰⁴ Cf. 3.5.

²⁰⁵ Cf. Lc. 16, 19-31; Mt. 8,11

richting uit dan de formuleringen van HC 58. Hier komt de waarde van ziel boven de waarde van het lichaam te staan. Het lichamelijke aspect verdwijnt buiten beeld. De nadruk op de innerlijke geloofsbeleving is hier te sterk en overschaduwde het heil en de zaligheid die er ook voor het lichaam zijn. Het eeuwige leven is echter niet slechts een weldaad van God voor de ziel, maar een weldaad voor ziel én lichaam samen. P. van der Hagen blijft in zijn uiteenzetting over het eeuwige leven dichter bij HC 58, omdat hij vrijwel geen onderscheid tussen ziel en lichaam. Wanneer ziel en lichaam bij elkaar worden gehouden, zal dat deze leerstukken meer scherpte geven. Juist ook als het gaat over de persoonlijke geloofsbeleving. Dan komt er meer ruimte om de hoop in de persoonlijke geloofsbeleving breder te laten functioneren. 5. In de vijfde plaats tendeert T. van der Groe in zijn verklaring met een uitvoerige beschrijving van het werk van de Heilige Geest in de bekering naar een subjectivering van het geloof. 6. In de zesde plaats spreekt T. van der Groe meer dan de andere verklaarders in superlatieven om het eeuwige leven voor de uitverkorenen zo scherp mogelijk tegenover de eeuwige rampzaligheid van de verworpenen te zetten. C. Graafland spreekt op dit punt van een verinnerlijking van de verkiezingsleer.²⁰⁶ 7. In de zevende plaats wordt het wezen van het eeuwige leven verschillend benaderd. Bij Z. Ursinus en W. Teellinck komt de vraag naar het wezen van het eeuwige leven niet nadrukkelijk aan de orde. Z. Ursinus benadert het eeuwige leven als een genadegave dat God schenkt aan de uitverkorenen. Bij P. van der Hagen en T. van der Groe komt de vraag naar het wezen van het eeuwige leven aan de orde. P. van der Hagen leert, in lijn met de Leidse Synopsis van 1625, dat het aanschouwen van God het wezen van het eeuwige leven is. En T. van der Groe leert dat de vereniging van God met de ziel het wezen van het eeuwige leven is. 8. In de achtste plaats is er verschil te zien als het gaat over het begin van het eeuwige leven. Terwijl het eeuwige leven volgens Z. Ursinus, P. van der Hagen en T. van der Groe bij de wedergeboorte begint, lijkt het er op dat het eeuwige leven volgens W. Teellinck pas bij het sterven begint, wanneer de ziel van de gelovige tot Christus gaat.

Zo is er in de leer over het eeuwige leven sprake van inhoudelijke continuïteit, maar desondanks zijn er ook ontwikkelingen tegen de achtergrond van de verschillende tijden en omstandigheden waarin deze theologen leefden en werkten.

²⁰⁶ Graafland, *Het eigene van het gereformeerd piëtisme*, 40-41

5 Het Koninkrijk van God

In dit hoofdstuk komen de verschillende opvattingen over het Koninkrijk van God aan de orde aan de hand van HC 123. Opnieuw zullen de verschillende verklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe in chronologische volgorde de revue passeren. Vervolgens zullen de overeenkomsten en ontwikkelingen in de verschillende uiteenzettingen met elkaar worden vergeleken. De Duitse tekst van HC 123 luidt als volgt:

123. F. Was ist die ander bitt?

A. Zukom dein reich, das ist, regiere uns also durch dein wort und geist, dasz wir uns dir jelenger je mehr underwerfen, erhalt und mehre deine kirchen und zerstöre die werck des teufels und allen gewalt, der sich wider dich erhebt, und alle böse rahtschlege, die wider dein heiliges wort erdacht werden, bisz die volkommenheit deines reichs herzukomme, darin du wirst alles in allen sein.²⁰⁷

5.1 Het Koninkrijk van God volgens Z. Ursinus

In elf punten bespreekt Z. Ursinus de tweede bede van het Onze Vader. Hij geeft een uitvoerige beschrijving over het Koninkrijk van God. Deze uiteenzetting wordt hieronder in het kort weergegeven.

5.1.1 Wat het Koninkrijk van God is

In de inleiding van zijn uiteenzetting vergelijkt Z. Ursinus het Koninkrijk van God met een koninkrijk in het algemeen. Bij een algemeen koninkrijk berust de hoogste macht en het hoogste gezag bij één persoon die over allen is gesteld. Deze persoon eist volgens rechtvaardige en vaste wetten gehoorzaamheid. Hij beschermt de goeden en straft degenen die onrecht doen. In het Koninkrijk van God is het de Drie-enige God die de hoogste macht en het hoogste gezag heeft. De Vader regeert door de Zoon en door de Heilige Geest. Christus is op een bijzondere manier het Hoofd en de Koning van dit Koninkrijk. Enerzijds omdat Hij God is en zit aan de rechterhand van God de Vader. Dat betekent dat Hij met dezelfde macht en heerlijkheid regeert als de Vader. Anderzijds omdat Hij de Middelaar is, de Persoon door Wie de Vader alles, en in het bijzonder de gemeente, regeert en de

²⁰⁷ Bakhuizen van den Brink, *Belijdenisgeschriften*, 218-220

uitverkorenen het leven schenkt.²⁰⁸ God regeert Zijn Koninkrijk door Zijn Woord en Heilige Geest, die in de harten van de uitverkorenen werken en heersen.²⁰⁹

De burgers van dit Koninkrijk zijn (1) de engelen in de hemel, (2) de zalige mensen in de hemel, die de triomferende kerk worden genoemd, (3) de godzalige mensen die in dit leven tot God zijn bekeerd en nog veel overblijfselen van het vlees en de zonde hebben. Dit wordt de strijdende kerk genoemd. (4) de huichelaars, die niet echt bekeerd zijn, maar door de uiterlijke belijdenis toch tot de zichtbare kerk behoren. De laatsten noemt Z. Ursinus burgers van Gods Koninkrijk in schijn. Een koninkrijk is gericht op het welzijn van haar burgers. Zo ook het Koninkrijk van God. De burgers van het Koninkrijk van God ontvangen de meest voortreffelijke goederen van God. Dat zijn de geestelijke en eeuwige weldaden van Christus, te weten de vergeving der zonden, Zijn gerechtigheid, het geloof, de wedergeboorte, de Heilige Geest, de verheerlijking en het eeuwige leven.

Het Koninkrijk van God is volgens Z. Ursinus een geestelijk rijk. Hij geeft de volgende definitie bestaande uit acht aspecten:

Ex hac definitione constitui possunt hae regni Dei partes: 1. Missio Filii Mediatoris. 2. Institutio et consuetudo Ministerii per Christum. 3. Collectio Ecclesiae ex genere humano per Christum voce Evangelii, et efficacia Spiritus sancti, inchoantis in nobis veram fidem et poenitentiam. 4. Gubernatio Ecclesiae perpetua. 5. Consuetudo eius in hac vita, atque eius defensio contra hostes. 6. Abiectio hostium in poenas aeternas. 7. Resuscitatio Ecclesiae ad vitam aeternam. 8. Glorificatio eius in vita aeterna, quum Deus erit omnia in omnibus.²¹⁰

Er is ook een ander geestelijk rijk dat Z. Ursinus tegenover het Koninkrijk van God plaatst. Dat is het rijk van de duivel. De duivel en de goddeloze mensen zijn vijanden van Gods Koninkrijk. Op het punt van de vijanden van het Koninkrijk van God spreekt Z. Ursinus concreet. Vijanden van Gods Koninkrijk zijn de Turken, de Joden, de Samosatenen, de Arianen en alle andere ketteren die dwaalleringen verkondigen die in strijd zijn met het fundament van de zaligheid.²¹¹

5.1.2 Hoe het Koninkrijk van God bediend wordt

Een belangrijke vraag is die naar de bediening van het Koninkrijk. Het Koninkrijk wordt op verschillende manieren bediend. Dat houdt in dat het in dit tijdelijke leven anders wordt geregeerd

²⁰⁸ Ursinus, *Compendium*, 862-863; cf. Joh. 15,26; Ef. 1,22.

²⁰⁹ Cf. Verboom, *Theologie van de Heideberger Catechismus*, 202.

²¹⁰ Ursinus, *Compendium*, 863.

²¹¹ Ursinus, *Compendium*, 867.

dan in de eeuwigheid. Z. Ursinus maakt op dit punt een onderscheid tussen het Koninkrijk van de genade en het Koninkrijk van de heerlijkheid. Met de tweede bede van het Onze Vader bidden wij volgens Z. Ursinus om zowel het Koninkrijk van de genade als het Koninkrijk der heerlijkheid. Wij bidden dat Gods Koninkrijk onder ons wordt opgericht en ten slotte volmaakt wordt. Zo blijkt uit het volgende citaat:

Unum quidem est Regnum hoc reipsa, sed differt modo administrationis. Aliter enim in hac vita administratur, aliter in coelo ... Duplex est Regnum Dei inchoatum in hac vita, aliud consummatum post hanc vitam. Utrumque hic petimus, constitutione videlicet huius Regni Dei, atque eius consummationem. In consummato Dei regno non opus erit mediis, in eo si quidem perfectior erit Ecclesiae glorificatio, ut quae erit fine male culpae et poenae. Deus erit omnia in omnibus.²¹²

Het Koninkrijk van de genade wordt hier op de aarde bediend. Het is echter niet gebonden aan een bepaalde plaats of aan een bepaald volk, maar het strekt zich uit over de gehele aarde. Het volmaakte Koninkrijk wordt voltrokken in de hemel en zal daar volkomen zijn, wanneer de Kerk daarheen is gebracht en volkomen verheerlijkt zal zijn. De volmaking van de gemeente zal plaatsvinden bij Christus' wederkomst naar deze aarde.

5.1.3 *De duur van het Koninkrijk van God*

De duur van dit Koninkrijk strekt zich uit van het begin van de wereld tot het einde toe, omdat er van het begin tot het einde van de tijd mensen zijn geweest die tot dit Koninkrijk van God behoren. De voleindiging van het Koninkrijk van God zal duren van de verheerlijking van de godzaligen tot in eeuwigheid. Bij de verheerlijking van de godzaligen zal Christus het Koninkrijk overgeven aan de Vader. Dat houdt in dat Hij op dat moment zal stoppen met het bedienen van het Middelaarsambt. Zijn Middelaarsambt zal dan niet meer nodig zijn. Wanneer het moment van de verheerlijking van de godzaligen aangebroken zal zijn, is bekering, reiniging van zonde en bescherming tegen vijanden niet meer nodig. Christus zal dan niet langer mensen verzamelen, doden opwekken, verheerlijken en volmaken, want de godzaligen zullen dan allen volmaakt zijn. De middelen waardoor Christus' gemeente nu in dit leven vergaderd, geregeerd en behouden wordt, zoals de prediking van het Evangelie, de bekering, de vermeerdering en voortgang van het geloof zullen dan niet meer nodig zijn.²¹³

²¹² Ursinus, *Compendium*, 866; cf. 1 Kor. 15,24.

²¹³ Ursinus, *Compendium*, 868.

5.1.4 *De reden van het gebed om het Koninkrijk van God*

Het gebed om de komst van het Koninkrijk van God heeft een tweevoudig doel. In de eerste plaats is deze tweede bede van het Onze Vader tot eer van God en de heiliging van Zijn naam. Want om de Naam van God te kunnen heiligen is het nodig dat God Zelf ons door Zijn Woord en Geest regeert.²¹⁴ In de tweede plaats bidden wij dit gebed tot onze troost en zaligheid.

De laatste vraag die Z. Ursinus in zijn uiteenzetting opwerpt en beantwoordt is de vraag wat wij in deze tweede bede bidden. Met deze bede bidden wij God of Hij door Zijn Zoon, de Middelaar, Zijn gemeente wil vergaderen door de kracht van de Geest. In de tweede plaats bidden wij of Hij bij ons blijft en ons Zijn genade wil verlenen. Of het evangelie bij ons zuiver gepreikt mag worden, de sacramenten naar Zijn instelling bediend worden en met eerbied gebruikt worden. Wij bidden of Hij met Zijn Koninkrijk ook tot anderen wil komen en hen Zijn zegen geeft. Verder bidden wij met dit gebed of Hij ons door Zijn Heilige Geest wil regeren, onze harten wil wederbaren en meer en meer gelijkvormig maken aan Zichzelf. Ten slotte bidden wij met dit gebed of Hij Zijn gehele kerk beschermt en uiteindelijk verlost van alle vijanden en het kwaad en in het eeuwige leven wil verheerlijken.²¹⁵

5.1.5 *Het geheel van Z. Ursinus' weergave van het Koninkrijk van God*

Z. Ursinus geeft een heldere uiteenzetting over het gebed om de komst van het Koninkrijk van God. Het doel van dit gebed is in de eerste plaats de eer van God en in de tweede plaats tot onze zaligheid. Het Koninkrijk van God strekt zich volgens Z. Ursinus uit over de grenzen van de tijd. Het is een eeuwig Koninkrijk. Hij benadrukt de eenheid van het Koninkrijk van God. Toch is er verschil in bediening. Hij maakt onderscheid tussen het Koninkrijk van de genade en het Koninkrijk van de heerlijkheid. Het Koninkrijk van de genade is Gods heerschappij over de gelovigen in deze wereld. De volmaking is het Koninkrijk van de heerlijkheid, Gods volkomen heerschappij in de hemelse heerlijkheid. Z. Ursinus laat het Koninkrijk van God in zijn uiteenzetting niet samenvallen met de Kerk, zo stelt ook W. Verboom. Het Koninkrijk van God krijgt enerzijds gestalte in persoonlijke levens van mensen, maar anderzijds ook in het bredere gebeuren van de wereld en de maatschappij.²¹⁶

²¹⁴ Ursinus, *Compendium*, 867.

²¹⁵ Ursinus, *Compendium*, 869.

²¹⁶ Verboom, *Theologie van de Heidelberger Catechismus*, 202.

5.2 Het Koninkrijk van God volgens W. Teellinck

5.2.1 *Wat het Koninkrijk van God is*

Volgens W. Teellinck bidden wij in het Onze Vader om alles wat dient tot de eer van God. Daaronder valt ook de tweede bede. Het gebed om het Koninkrijk van God noemt W. Teellinck ‘Het eerste van de middelen der verbreydinge der eere Godt.’²¹⁷ De komst van het Koninkrijk van God geschiedt onder ons. W. Teellinck omschrijft het Koninkrijk van God als de heerlijke en hemelse heerschappij, die de HEERE door Zijn Woord en Heilige Geest hier op deze aarde over de Zijnen begint om hen te bewegen tot gehoorzaamheid aan Hem. Het Koninkrijk van God moeten wij verstaan als het oprichten van de geestelijke heerschappij van God in de harten van mensen. Door deze geestelijke heerschappij van God in mensenharten worden mensen bevrijd uit de slavernij van de zonde en daarnaast ook vaardig gemaakt om God te dienen. De HEERE richt Zijn geestelijke heerschappij in de harten van Zijn volk op door middel van de prediking van het Evangelie. Hierdoor wordt de eer van God verbreid, wanneer Hij bekend wordt als de Koning van de heiligen.²¹⁸

5.2.2 *Enkele opmerkingen over W. Teellincks weergave van het Koninkrijk van God*

Een duidelijke lijn zien we hier op het punt van het doel van de tweede bede. Ook volgens W. Teellinck is het doel van het gebed ‘Uw Koninkrijk kome’ de eer van God. In deze uiterst summiere verklaring van W. Teellinck verschuift de focus naar het Koninkrijk der genade, Gods heerschappij in de harten van mensen. Evenals bij Z. Ursinus richt de HEERE volgens W. Teellinck het Koninkrijk der genade in mensenharten op door de prediking van het Woord. Gods Koninkrijk als Koninkrijk der heerlijkheid blijft in de verklaring van W. Teellinck buiten beschouwing. Deze beknopte verklaring over het Koninkrijk van God en de nadruk op het Koninkrijk van de genade biedt echter te weinig grond om te constateren dat bij W. Teellinck het subjectiveringsproces, dat bij T. van der Groe duidelijk naar voren komt, al begonnen zou zijn. Dat het Koninkrijk der heerlijkheid door W. Teellinck niet besproken wordt, betekent niet dat hij daar niet in zou hebben geloofd. Gezien zijn verlangen naar een Nadere Reformatie voor kerk, volk en maatschappij²¹⁹ ligt het eerder in de lijn van de verwachting dat zijn visie op het Koninkrijk van God breder zal zijn dan alleen Gods heerschappij in de harten van de gelovigen.

²¹⁷ Teellinck, *Huysboeck*, 681.

²¹⁸ Teellinck, *Huysboeck*, 681.

²¹⁹ Cf. Op ‘t Hof, *Willem Teellinck*, 110-111; Van ‘t Spijker, *Willem Teellinck*, 23; Graafland, *Kernen en contouren*, 363.

5.3 Het Koninkrijk van God volgens P. van der Hagen

P. van der Hagen plaatst het gebed om de komst van het Koninkrijk van God in de context van het geheel van het Onze Vader. Hij heeft een preek volledig aan de behandeling van de tweede bede besteed.

5.3.1 *Wat het Koninkrijk van God is*

In de uiteenzetting van P. van der Hagen over het Koninkrijk van God komt een duidelijke analogie met de uiteenzetting van Z. Ursinus naar voren. Ook P. van der Hagen zet in met de vergelijking van een algemeen koninkrijk en het Koninkrijk van God, zo blijkt uit het volgende citaat:

Een ryke is niet anders als een societeyt / een vergaderinge van menschen / die aen malkanderen verbonden zijn / en een lichaem uyt-maeken onder een hoofd of koning / op welke het hoogste gezach, de regeringe en bestieringe van alles is / die macht heeft / en over haer / en over het hare / en welke het gansche lichaem moet gehoorsamen en onderdanig zijn. Daer is geen absoluyter heerschappye dan de konincklycke / daer de kracht van de regeeringe by een is / wiens wil in plaets van wetten is. Sulk een ryke nu / heeft onse God over alles dat Hy gemaekt heeft. Alle schepselen zijn van Hem en zijne / zy moeten na Zijn oog-wenken geregeert worden Zijn wille en beveelen onderdanig zyn.²²⁰

God heeft een Koninkrijk. Van dit Koninkrijk is Hij Zelf Koning en Hoofd. Dit Koninkrijk van God strekt zich uit over de hemel, de zee en de aarde. Het getal van Zijn onderdanen is zo groot als het getal van de schepselen. God is de Allerhoogste. Zijn Koninkrijk en heerschappij staat boven de koninkrijken van de mensen. Hij heeft in het begin de mensen en de engelen geschapen. Alles wat er is, heeft Hij gemaakt. God heerst als Koning over heel Zijn schepping. Dit noemt P. van der Hagen het algemene Koninkrijk van God. Dit algemene Koninkrijk van God is er volgens P. van der Hagen sinds het begin van de schepping. Er is volgens hem ook een bijzonder Koninkrijk van God. Sommige mensen en engelen rebelleerden tegen God. Zij hebben zich aan Gods Koninkrijk onttrokken en zijn onderdanen van het Rijk van de duisternis geworden. Tegen dit Rijk van de duisternis heeft God uit Zijn barmhartigheid een ander Rijk opgericht door de verdienste van Christus. Dit bijzondere Koninkrijk van God biedt God ons aan door Zijn Woord en Hij past het toe door Zijn Heilige Geest. Van nature behoren wij allen tot het Rijk van de duisternis. Wanneer wij hier door God uit worden getrokken, worden wij onderdanen van het bijzondere Koninkrijk van God. Dit bijzondere Koninkrijk van God

²²⁰ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 513.

staat lijnrecht tegenover het Rijk van de duisternis en het Koninkrijk van God kan daarom nooit met het Rijk der duisternis worden verenigd.²²¹ P. van der Hagen laat dit bijzondere Koninkrijk van God samenvallen met de Kerk, wanneer hij zegt dit Koninkrijk Zijn kerk is, een vergadering van alle gelovigen, verbonden en verenigd met elkaar tot de gehoorzaamheid van één God in Jezus Christus, als hun Koning. De onderdanen van dit bijzondere Koninkrijk van God zijn de gelovigen die Jezus houden voor hun Heere en Koning, die Zijn Woord geloven en Zijn bevelen gehoorzamen.

Dit bijzonder Koninkrijk van God verdeelt P. van der Hagen in twee onderdelen, namelijk de strijdende Kerk en de triomferende Kerk. Dit stelt hij op één lijn met het onderscheid van Z. Ursinus tussen het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid. De reden van dit onderscheid is dat de onderdanen van dit bijzondere Koninkrijk van God op twee plaatsen verdeeld zijn, in deze wereld en in de hemel. Degenen die nu deel uitmaken van het Koninkrijk der genade zullen straks ook leden zijn van het Koninkrijk der heerlijkheid in het hiernamaals. Het Koninkrijk der heerlijkheid zal de volmaking en voleinding zijn van het Koninkrijk der genade. In dit leven zal Gods Koninkrijk nooit volmaakt zijn. Wanneer de laatste vijand, de dood, teniet is gedaan en alle andere krachten en machten zijn verdelgd, zal Gods Koninkrijk volkomen doorbreken.

Nadrukkelijk wijst P. van der Hagen er op dat het bij het Koninkrijk van God gaat om een geestelijk rijk. Niemand moet van een aards rijk dromen waar Christus met de heiligen zal heersen. De visie van een duizendjarig vrederijk op deze aarde, verwerpt hij als een verkeerde uitlegging van Openbaring 20, 4.

5.3.2 De reden van het gebed om het Koninkrijk van God

Dan komt de vraag naar voren om welk Koninkrijk van God wij in de tweede bede van het Onze Vader bidden. P. van der Hagen geeft op deze vraag een helder antwoord. Wij bidden niet om het algemene Koninkrijk van God, want dat is er en dat zal er blijven. Maar wij bidden in de tweede bede om de komst, de voortzetting, de vermeerdering en de volmaking van het bijzondere Koninkrijk van God.

De gehele kerk is het Rijk van God, in het bijzonder de kerk van het Nieuwe Testament, waarin God op geestelijke wijze regeert. Nu moeten wij met dit gebed 'Uw Koninkrijk kome' niet bidden dat het komt, maar dat het blijft, Wij bidden met de tweede bede dat Gods heerschappij over de gelovigen vermeerderd en volmaakt wordt. Want er is in Gods kerk nog veel te doen. Er moeten nog Joden

²²¹ Van der Hagen, *Heydelbergsche Catechismus*, 514-516.

worden bekeerd. Er moeten nog vele heidenen worden geroepen. De duivel moet teniet worden gedaan. Wanneer wij bidden 'Uw Koninkrijk kome', dan bidden wij 'dat het tot ons kome, dat God ons en anderen wil trekken tot de gemeenschap van dat Rijk, ons daarbij bewaren, ons het doen zien en daarin gaan, en door Zijn Woord en Geest zo regere, dat wij deze Koning mogen kennen en gehoorzamen.'²²²

Met dit gebed bidden wij ook dat God alle dingen die Zijn Koninkrijk en de voortgang daarvan verhinderen weg doet, zoals de tirannie van de Satan, de macht van de zonde, alle dwalingen en zonde, alle ergernissen, twisten en onenigheid. Daarbij noemt P. van der Hagen ook heel concreet de heerschappij van de Roomse antichrist, de Turken en het verraad van valse christenen. Met dit gebed 'Uw Koninkrijk kome' bidden wij volgens P. van der Hagen of God de afgoderij van het pausdom wegneemt, of Hij het deksel voor het aangezicht van de Joden wegneemt en gans Israël zalig wordt, en dat alle heidenen zich voor God neerbuigen en Hem aanbidden. Voor alle onderdanen van Gods Koninkrijk is het de plicht om dit gebed te bidden en zich hier ook voor in te zetten dat Gods Koninkrijk wordt vermeerderd en uitgebreid.²²³

5.3.3 *Het geheel van P. van der Hagens weergave van het Koninkrijk van God*

In de uiteenzetting van P. van der Hagen zijn parallellen en overeenkomsten te zien met de uiteenzetting van Z. Ursinus en in mindere mate met de verklaring van W. Teellinck. Ook P. van der Hagen ziet het Koninkrijk van God als een geestelijk rijk, tegenover het rijk van de duisternis. Hij volgt Z. Ursinus en W. Teellinck op het punt van het onderscheid tussen het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid. Het Koninkrijk der genade is Gods heerschappij over de gelovigen in dit leven. En het Koninkrijk der heerlijkheid is de vervolmaking daarvan in het hemelse leven.

Toch zijn er ook ontwikkelingen op te merken, door de invloed van de scholastieke gereformeerde theologiebeoefening. P. van der Hagen maakt ook onderscheid tussen het algemene Koninkrijk van God of het Koninkrijk der natuur en Gods bijzondere Koninkrijk. Het begrip 'algemene Koninkrijk van God' vinden we in de verklaringen van Z. Ursinus en W. Teellinck niet.²²⁴ Onder het Koninkrijk der natuur verstaat P. van der Hagen de voorzienigheid van God.²²⁵ Met deze onderscheiding verlaat P.

²²² Van der Hagen, *Heydelbergischen Catechismus*, 518.

²²³ Van der Hagen, *Heydelbergischen Catechismus*, 518.

²²⁴ Dit onderscheid is in latere edities van het Schatboek van Z. Ursinus wel toegevoegd door de Duitse predikant Balthasar Copius (?-1595) uit Neustadt an der Haardt. B. Copius was aldaar collega van Z. Ursinus aan de theologische school. In 1585 is er van zijn hand een bundel met *Vier und fünfzig Predigten* (n.a.v. de Heidelberger Catechismus) verschenen. Cf. Roukens, *De schat bewaard*, 16-17.

²²⁵ Dit onderscheid tussen het algemene en bijzondere Koninkrijk van God, dat in de verklaring van P. van der Hagen naar voren komt, is ook in andere catechismusverklaringen te vinden. Onder andere in de verklaring van

van der Hagen het spoor van HC 123. In de formulering van HC 123 wordt niet gesproken over de algemene voorzienigheid van God. Het gaat juist om de heerschappij van God over mensen, die in dit leven in harten van mensen begint en in de eeuwigheid haar vervolmaking krijgt. P. van der Hagen maakt hier alle schepselen tot onderdanen van Gods algemene Koninkrijk. Deze onderscheiding zou betekenen dat God meerdere Koninkrijken heeft, één algemeen Koninkrijk dat heel Zijn schepping omvat en één bijzonder Koninkrijk dat alle gelovigen omvat. God heeft slechts één Koninkrijk in een dubbele bediening. Daar komt bij dat het Koninkrijk van God volgens de HC een eschatologisch gegeven is. Daar past de leer van een Koninkrijk der natuur niet bij. In de tweede bede wordt gebeden om de vermeerdering en volmaking van dat ene Koninkrijk van God. Een andere ontwikkeling tekent zich af op het punt van de verhouding tussen Kerk en Koninkrijk van God. Terwijl bij Z. Ursinus de Kerk en het Koninkrijk van God niet identiek zijn, lijken deze in de uiteenzetting van P. van der Hagen samen te vallen. Ten slotte is opmerkelijk, dat de focus steeds meer komt te liggen op het Koninkrijk der genade.

5.4 Het Koninkrijk van God volgens Th. van der Groe

T. van der Groe besteedt een volledige preek aan de tweede bede van het Onze Vader. Hij gaat er uitvoerig op in. Na de bespreking van de tweede bede volgt een uitvoerige toepassing. In deze bespreking wordt alleen de leerstellige verklaring over het Koninkrijk van God door T. van der Groe besproken.

5.4.1 Wat het Koninkrijk van God is

Ook T. van der Groe zet zijn bespreking van het Koninkrijk van God in met een analogie tussen een algemeen Koninkrijk en het Koninkrijk van God. Dat is een duidelijke overeenkomst met de verklaringen van Z. Ursinus en P. van der Hagen. Dit illustreert dat het Schatboek van Z. Ursinus, dat vele heruitgaven heeft gehad, een sterke invloed heeft gehad op Nederlandse predikanten in de 16^e en 17^e eeuw. T. van der Groe beschrijft een koninkrijk als

een maatschappij van mensen, over welke de oppermacht bij eene is, die dan de Vorst, heer en koning is. En aan wie allen zich moeten onderwerpen. Zulk een koninkrijk wordt nu hier

J. van der Kemp. Cf. Van der Kemp, *De christen geheel en al het eigendom van Christus*, 893v; W. à Brakel spreekt in zijn *Redelijke Godsdienst* van een drieërlei onderscheiding tussen het Koninkrijk der natuur, het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid. Cf. À Brakel, *Logiké latreia*, 413-414; Smytegelt maakt zelfs onderscheid tussen vier rijken van God. In de eerste plaats heeft God een Koninkrijk over alle schepselen, in de tweede plaats heeft Hij het Koninkrijk der justitie of kastijding van Zijn verachters, in de derde plaats het Koninkrijk van de genade en in de vierde plaats het Koninkrijk der heerlijkheid. Cf. Smytegelt B., *Des christens eenigen troost*, 727.

ook aan God de Vader toegekend. Het Woord en de rede leren ons duidelijk dat de HEERE God in de allervolstrekteste zin Koning en Opperheer van de ganse weereld is.²²⁶

In dit citaat komt opnieuw naar voren dat hij het Woord van God en de rede naast elkaar plaatst als kenbron van de heerschappij van God over de wereld. Hier zien we invloed van de scholastieke methode op de theologie van T. van der Groe, omdat volgens dit citaat niet alleen Gods Woord, maar ook de menselijke rede kenbron is voor kennis van Gods algemene heerschappij over de wereld. Gods heerschappij over heel Zijn schepping noemt hij het algemene Koninkrijk van God.

Tegelijk stelt hij dat de tweede bede van het Onze Vader niet handelt over het algemene Koninkrijk van God, maar over het bijzondere Koninkrijk van God. Van het bijzondere Koninkrijk der genade geeft hij een korte definitie:

Het Koninkrijk van God, der gelovigen Hemelse Vader, is van een geheel andere natuur, en strekt zich niet uit in het gemeen over alle mensen en schepselen, maar alleen over de geroepen heiligen, en de uitverkoren en gelovige kinderen Gods, die verwaardigd zijn geworden., zich door geloof en bekering aan de genade-heerschappij van de HEERE vrijwillig te onderwerpen. Dit wordt genoemd het Koninkrijk der genade.²²⁷

T. van der Groe vult het bijzondere Koninkrijk van God in met de bekering en de wedergeboorte, die God door de Heilige Geest in zondaarsharten werkt. Hij geeft een beschrijving van Gods werk in de bekering van de mens. De eerste mens was een volkomen onderdaan van God, maar is door de verleiding van Gods vijand van Zijn HEERE en Koning afgeweken. De mens verkoos niet langer God, maar Satan en zichzelf te dienen. Hierdoor is de mens met heel zijn nageslacht onder de heerschappij van de Satan gekomen. Daarmee was heel de wereld van de enige Koning, de HEERE, afgefallen. De mensen waren nu vijanden van God en verkeerden daardoor in een rampzalige staat. Door de zonde kwamen de mensen onder de vloek en de toorn van God te liggen. Daardoor waren de mensen geheel afgescheiden van Gods heerschappij.

Maar God heeft ook Zelf een weg geopend om Zijn verwoeste Koninkrijk van de vrijwillige gehoorzaamheid weer op te richten. Hiertoe is God volgens T. van der Groe al van eeuwigheid af werkzaam geweest. Hij heeft namelijk uit het gevallen menselijke geslacht een deel uitverkoren om weer aan Zijn heerschappij te onderwerpen en hen te verlossen. Deze weg is Christus. Deze

²²⁶ Van der Groe, *Des christens eenigen troost II*, 505.

²²⁷ Van der Groe, *Des christens eenigen troost II*, 506.

Zaligmaker is door God de Vader aangesteld om het vervallen Koninkrijk van de Vader volmaakt en eeuwig op te richten in de uitverkorenen door hen uit de heerschappij van de Satan en het eigen zelf te verlossen en hen weer onder Gods heerschappij te brengen. Dit verstaat T. van der Groe onder het middelaarswerk van Christus:

het Koninkrijk wederom in de uitverkorenen te herstellen, in beginsel hier op aarde, en namaals volmaakt en voor eeuwig in de hemel. Christus verwerft de Zijnen geen andere zaligheid dan dat Hij hen wederom ganselijk onderdanen komt maken van God, en hen aan zichzelf doet sterven en aan al hun begeerlijkheden, om Gode alleen te leven, en Hem volmaakt te dienen en te gehoorzamen.²²⁸

Vervolgens werkt hij uit op welke manier Christus dit bijzondere Koninkrijk van God in de uitverkorenen opricht en herstelt. Christus zendt Zijn Geest in de harten van de uitverkorenen. Deze Geest overtuigt hen van hun rampzalige afval van God, opdat zij vragen om een weg tot verzoening en hernieuwde vereniging met God. Christus herstelt daarop het Koninkrijk van God in hen. Hoe Christus dat doet laat T. van der Groe zien aan de hand van het *munus triplex*. Als Priester neemt Hij de zonde en schuld van de uitverkorenen weg en Hij verzoent hen met God. Als Profeet onderwijst Hij hen in het Koninkrijk van God. Als Koning komt Christus in de harten van de gelovigen wonen. Hij bewerkt, verlicht en vernieuwt Zijn volk door de geestelijke inwoning in hun harten. In dit werk gaat Christus volgens hem trapsgewijs voort. Hij brengt als Priester, Profeet en Koning het Koninkrijk van God steeds meer in en tot de gelovigen over, totdat Hij met de wederopstanding der doden het Koninkrijk van God eeuwig en volmaakt in hen zal oprichten.²²⁹ Het Koninkrijk van God is geestelijk. Gods kinderen hier op aarde ontvangen het in hun harten.

5.4.2 *De reden van het gebed om het Koninkrijk van God*

Met de tweede bede bidden de gelovigen dat God Zijn kerk wil bewaren en vermeerderen. God moet Zijn Koninkrijk gedurig met kracht bewaren door middel van de bediening van het Woord en de instellingen van het Evangelie. Om deze bewaring van Gods kerk of Koninkrijk bidden de gelovigen onderdanen. T. van der Groe definieert de kerk als volgt:

de maatschappij van gelovige onderdanen, tot welke Gods Koninkrijk gekomen is, en in welker harten de Heere Jezus dat Koninkrijk heeft opgericht. Die kerk kan geenszins op zichzelf bestaan, maar God moet Zijn Koninkrijk gedurig met kracht bewaren door middel van

²²⁸ Van der Groe, *Des christens eenigen troost II*, 508.

²²⁹ Van der Groe, *Des christens eenigen troost II*, 509.

de bediening van het Woord en de instellingen van het Evangelie. Om deze bewaring van Gods kerk of koninkrijk bidden de gelovige onderdanen. Zij bidden ook om de vermeerdering van Gods kerk, smeekende of Hij nog zondaren wil bekeren en Zijn uitverkorenen wil trekken uit het koninkrijk van de Satan.²³⁰

Aan het einde van zijn verklaring spreekt hij nog kort over de volmaking van het Koninkrijk van God. Het doel van Gods verlossingswerk door Christus is de volkomen oprichting van Zijn Koninkrijk. Hiertoe heeft Christus door Zijn Woord en Geest alle uitverkorenen verzameld tot Gods Koninkrijk. Wanneer Hij alle uitverkorenen heeft verzameld, zal de wereld eindigen. Wanneer dat moment is aangebroken zal Christus de laatste vijand van Gods Koninkrijk, de dood, te niet doen en het gehele Koninkrijk van God in volmaaktheid opwekken uit de doden. Vervolgens zal Hij het gehele Koninkrijk opnemen in de hemelse heerlijkheid.²³¹

5.4.3 *Het geheel van T. van der Groe's weergave van het Koninkrijk van God*

In de uiteenzetting van T. van der Groe vallen enkele ontwikkelingen op. In de eerste plaats merken we de subjectivering van het geloof op. De focus ligt voor een groot deel op het Koninkrijk der genade. T. van der Groe vult zijn bespreking van het Koninkrijk van God in met een beschouwing over de wedergeboorte en de bekering, Gods heerschappij over de gelovigen in dit leven. Het Koninkrijk der heerlijkheid raakt op de achtergrond. HC 123 is ook intern gericht, maar toch loopt de regering door Gods Woord en Geest volgens HC 123 uit in de volkomenheid waarin God alles in allen zal zijn. De verklaring van T. van der Groe echter krijgt het karakter van een beschrijving van de bekeringsweg. T. van der Groe vult zijn verklaring van HC 123 sterk systematisch-heilsordelijk in, terwijl niet alle aspecten van de heilsorde die hij beschrijft in de formulering van HC 123 aan de orde komen. Dit merkt ook M. van Campen op in zijn artikel over de uitleggingen van de tweede bede tijdens de 17^e en 18^e eeuw. M. van Campen merkt op dat er gaandeweg de 17^e en 18^e eeuw sprake is van een onmiskenbare verinnerlijking in de uitleg van de tweede bede. Ter illustratie hiervan noemt hij de preek van B. Smytegelt over het Onze Vader. De uitleg is sterk persoonlijk gekleurd en gericht op het komen van het Koninkrijk in de harten van de uitverkorenen.²³² Dit doet vermoeden dat het hier gaat om een bredere tendens tot subjectivering van het Koninkrijk van God. Deze subjectivering van het Koninkrijk van God betekent echter niet dat T. van der Groe zich buiten de confessionele kaders van de Heidelbergse Catechismus beweegt, maar het duidt wel op een eenzijdige uitleg van de tweede bede. Deze subjectivistische uitleg van T. van der Groe is ontstaan tegen de achtergrond

²³⁰ Van der Groe, *Des christens eenigen troost II*, 512-513.

²³¹ Van der Groe, *Des christens eenigen troost II*, 514-515; cf. 1 Kor. 15,24.

²³² Van Campen, *Uw Koninkrijk kome*, 40-43.

van het opkomende cartesianisme en het rationalisme van de Verlichting in de 18^e eeuw.²³³ In de tweede plaats speelde het onderscheid tussen het algemene en bijzondere Koninkrijk van God, die wij bij P. van der Hagen aantreffen, en het onderscheid tussen het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid dat wij bij Z. Ursinus, W. Teellinck en P. van der Hagen zagen, ook in de verklaring van T. van der Groe een belangrijke rol. T. van der Groe wijst echter af dat het in de tweede bede zou gaan om de komst van het algemene Koninkrijk van God. Het Koninkrijk van God is een eschatologisch gegeven. Het algemene Koninkrijk van God waaronder de voorzienigheid van God wordt verstaan is niet eschatologisch. Het idee van een algemeen Koninkrijk van God komt in de Bijbel zelf als zodanig niet voor. In de derde plaats staan Gods Koninkrijk en de kerk in een nauwe verhouding tot elkaar. In zijn definitie van de kerk lijken kerk en Koninkrijk van God samen te vallen, maar toch is dat niet het geval, omdat het Koninkrijk van God in de visie van T. van der Groe van God komt. Het gaat om Gods heerschappij over mensen die voor de bekering onder de heerschappij leefden van de duisternis. De kerk is naar de mening van T. van der Groe de verzameling van gelovige onderdanen. Dat neemt echter niet weg dat gelovigen zowel tot de kerk als tot het Koninkrijk Gods behoren. Kerk en Koninkrijk zijn niet van elkaar gescheiden, maar wel onderscheiden.

5.5 Conclusie

Ook in dit hoofdstuk blijkt dat er sprake is van inhoudelijke overeenkomst. Toch is er tegen de achtergrond van de historische context ook sprake van een aantal ontwikkelingen.

Er is een aantal overeenkomsten. In de eerste plaats maken Z. Ursinus, P. van der Hagen en T. van der Groe onderscheid een bijzonder Koninkrijk van God en het Koninkrijk der heerlijkheid. Het is één Koninkrijk maar in een dubbele bediening. In de gehele periode van onderzoek speelt het onderscheid tussen het bijzondere Koninkrijk van God en het Koninkrijk der heerlijkheid een belangrijke rol. Dit onderscheid komt niet formeel, maar wel inhoudelijk in HC 123 naar voren. In de tweede plaats ligt bij alle verklaarders een zekere nadruk op de komst van het Koninkrijk van God onder ons. Dit is in aansluiting op de formuleringen van HC 123. In deze tweede bede wordt met nadruk gebeden om de komst van Gods heerschappij onder ons door de prediking van het evangelie en de volmaking er van in het eeuwige leven.

²³³ C. Graafland spreekt hier van een radicalisering van de gereformeerde orthodoxie tegenover het opkomende rationalisme van de Verlichting. Graafland benadrukt echter wel de eenheid van het gereformeerd piëtisme van de 18^e eeuw met de gereformeerde theologie van de 16^e en 17^e eeuw. Cf. Graafland, *Het eigene van het gereformeerd piëtisme*, 46-47.

Een aantal ontwikkelingen komt hier naar voren. In de eerste plaats is er in de verklaring van T. van der Groe sprake van subjectivering van het Koninkrijk van God. De focus komt te liggen op het bijzondere Koninkrijk van God, dat grotendeels wordt ingevuld met een scholastisch gekleurd schema van wedergeboorte en de bekering. De toenemende invloed van de scholastieke methode komt ook terug in het toenemende gebruik van onderscheidingen. Bij Z. Ursinus zien we het onderscheid tussen het Koninkrijk van de genade en het Koninkrijk der heerlijkheid. Bij P. van der Hagen komt daar nog een onderscheid bij, namelijk het algemene Koninkrijk van God. Naar aanleiding van het algemene Koninkrijk van God bespreekt hij de algemene voorzienigheid van God. Met deze leer van het algemene Koninkrijk der natuur verlaat P. van der Hagen het spoor van HC 123. In de tweede bede wordt volgens HC 123 niet gebeden om de algemene voorzienigheid van God. T. van der Groe neemt deze onderscheidingen over, maar ontkent dat er met de tweede bede wordt gebeden om de voorzienigheid van God. In de tweede plaats zien we een verschuiving in uitgangspunt. In de verklaringen van Z. Ursinus en W. Teellinck wordt de eer van God duidelijk het doel van het Koninkrijk van God genoemd. Bij P. van der Hagen en T. van der Groe verschuift dit naar de achtergrond. Dit lijkt een onschuldige ontwikkeling, maar het gevaar van antropocentrisme, waarbij het alleen gaat om de zaligheid van de mens, ligt hier op de loer. In de derde plaats gebruiken P. van der Hagen en T. van der Groe het Koninkrijk van God en de kerk als synoniemen, terwijl hier bij Z. Ursinus nog geen sprake van is. Hij houdt het Koninkrijk van God en de kerk van elkaar apart.

6 Conclusie

In de catechismusverklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe is sprake van een grote mate van overeenstemming als het gaat over de eschatologie. Zij belijden alle vier dat Christus eens terug zal komen in heerlijkheid en majesteit om te oordelen de levenden en de doden. Op de jongste dag zullen de doden uit het graf worden opgewekt in hetzelfde lichaam. Degenen die dan nog leven, zullen veranderd worden. De godzaligen zullen dan in hetzelfde lichaam het eeuwige leven ingaan om voor altijd bij de HEERE te zijn in de hemelse vreugde en volmaaktheid. De goddelozen zullen in hetzelfde lichaam eeuwige straf ondergaan. Gods Koninkrijk, dat nu al gestalte krijgt in harten van de gelovigen, zal in het eeuwige leven ook haar volmaking krijgen. Gods Koninkrijk is één, maar heeft tweeërlei bediening, te weten het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid.

Ondanks de grote mate van continuïteit is er ook sprake van een aantal ontwikkelingen. Over het geheel genomen komen drie belangrijke ontwikkelingen naar voren. Ten eerste, onder invloed van de gereformeerde scholastiek aan de Nederlandse theologische faculteiten neemt het gebruik van onderscheidingen en het aristotelische begrippenapparaat in de uiteenzettingen toe. Zo wordt bijvoorbeeld in de leer van de wederopstanding van het vlees benadrukt dat het opgestane lichaam hetzelfde is in *substantie*, maar anders in *hoedanigheden*. Wanneer er gesproken wordt over het eeuwige leven, wordt de vraag gesteld naar het *wezen* van het eeuwige leven. De uitvoering van het laatste oordeel wordt steeds breedvoeriger onderscheiden en door T. van der Groe uiteindelijk in vijf fasen beschreven. Deze strakke systematische uiteenzetting van T. van der Groe is de HC vreemd. De strakke systematiek is op dit punt te ver doorgevoerd. Het Koninkrijk van God wordt door alle verklaarders onderscheiden in het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid. P. van der Hagen gaat nog een stap verder. Hij spreekt ook over een Koninkrijk der natuur, dat hij invult met de leer van Gods voorzienigheid. Deze onderscheiding van een Koninkrijk der natuur komt in HC 123 niet voor en past niet in het eschatologische kader van HC 123. Ook krijgt de rede in de onderzochte catechismusverklaringen een steeds belangrijkere rol. Dit gebeurt onder invloed van het opkomende verlichtingsdenken aan het einde van de 17^e eeuw en het begin van de 18^e eeuw. Het leidt er uiteindelijk toe dat T. van der Groe de rede ziet als een tweede openbaringsbron naast de Schrift. Daarmee gaat T. van der Groe buiten de kaders van de gereformeerde belijdenissen. Ten tweede, de catechismusverklaring van Z. Ursinus zet bij de vier aspecten van de eschatologie theocentrisch in. De eer van God is volgens hem het doel van deze leerstukken. In de andere catechismusverklaringen wordt de ontwikkeling zichtbaar dat niet zozeer de eer van God het doel van deze leerstukken is,

waarin de troost voor de gelovige ligt ingesloten, maar het heil voor de mens wordt het doel van deze leerstukken. Het theocentrische uitgangspunt van de HC en van de verklaring van Z. Ursinus wordt langzamerhand een steeds sterker antropocentrisch uitgangspunt. Daarmee hangt de ontwikkeling samen dat er steeds scherper wordt gesepareerd tussen gelovigen en ongelovigen. De verkiezingsleer van de Dordtse Synode 1618-1619 wordt als theologisch paradigma steeds consequenter doorgevoerd in de eschatologische leerstukken. De troost van de eschatologie die kenmerkend is voor de HC verdwijnt daardoor naar de achtergrond en moet plaats maken voor een eschatologie die sterk is gericht op het aandringen tot bekering. Vooral bij de leer van het laatste oordeel, de opstanding van het vlees en het eeuwige leven komt dit sterk tot uitdrukking. Ten derde, aan het einde van de 17^e eeuw wordt een tendens naar subjectivering zichtbaar. In de uiteenzettingen van T. van der Groe over het eeuwige leven en het Koninkrijk van God is dit duidelijk aan het licht gekomen. De nadruk op de innerlijke geloofsbeleving, wedergeboorte en bekering wordt allesbeheersend. Dit alles is sterk scholastisch gekleurd. De waarde van het lichamelijke wordt gedegradeerd. De focus komt eenzijdig te liggen op het heil voor de ziel. Ondanks het feit dat de HC sterk persoonlijk van aard is en intern gericht is, is met deze subjectivering van de eschatologische thema's het spoor van de HC verlaten.

Dit betekent dat de conclusie van R.A.B. van de Beek dat er geen verschillen in de catechismusverklaringen van Z. Ursinus, J. d' Outrein, P. van der Hagen en B. Smytegelt zouden zijn die terug te voeren zijn op ontwikkelingen in de tijd om nuancering vraagt. De verschillen in catechismusverklaringen uit de periode van tweede helft van de 16^e eeuw tot de 18^e eeuw zijn wel degelijk terug te voeren op theologische ontwikkelingen in de tijd waarin de desbetreffende catechismusverklaarders leefden.

7 Samenvatting

In deze scriptie wordt onderzoek gedaan naar de vraag hoe de visie op het laatste oordeel, de wederopstanding van het vlees, het eeuwige leven en het Koninkrijk van God zich in de vier catechismusverklaringen van Z. Ursinus, W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe in de periode van de 16^e tot en met de 18^e eeuw ontwikkelt en hoe deze ontwikkeling te beoordelen is in het licht van de HC zelf. In deze scriptie wordt de conclusie van R.A.B. van Beek getoetst. Hij heeft over hetzelfde onderwerp een scriptie geschreven en komt tot de conclusie dat er geen sprake is van ontwikkelingen in de eschatologie die terug te voeren zijn op de ontwikkelingen in de tijd.

In het eerste hoofdstuk van dit onderzoek wordt de historische context van de 16^e tot en met de 18^e eeuw geschetst. Daarbij wordt aandacht geschonken aan het ontstaan van de HC, de beweging van de Nadere Reformatie en de universiteit Leiden van de 16^e tot en met de 18^e eeuw, waar W. Teellinck, P. van der Hagen en T. van der Groe hun theologische opleiding hebben genoten. Vervolgens wordt in ieder hoofdstuk een vergelijking gemaakt van de vier verschillende catechismusverklaringen over een eschatologisch thema. Het tweede hoofdstuk gaat over het laatste oordeel. Het derde hoofdstuk over de wederopstanding van het vlees. Hoofdstuk vier handelt over het eeuwige leven en hoofdstuk 5 over het Koninkrijk van God.

Uit dit onderzoek blijkt dat er in de visies op de verschillende eschatologische thema's sprake is van een grote mate van overeenkomst. Zij belijden alle vier dat Christus eens terug zal komen in heerlijkheid en majesteit om te oordelen de levenden en de doden. Op de jongste dag zullen de doden uit het graf worden opgewekt in hetzelfde lichaam. Degenen die dan nog leven, zullen veranderd worden. De godzaligen zullen dan in hetzelfde lichaam het eeuwige leven ingaan om voor altijd bij de HEERE te zijn in de hemelse vreugde en volmaaktheid. De goddelozen zullen in hetzelfde lichaam eeuwige straf ondergaan. Gods Koninkrijk, dat nu al gestalte krijgt in harten van de gelovigen, zal in het eeuwige leven ook haar volmaking krijgen. Gods Koninkrijk is één, maar heeft tweërlei bediening, te weten het Koninkrijk der genade en het Koninkrijk der heerlijkheid. Toch is er ook sprake van een drietal ontwikkelingen in de periode van de 16e tot en met de 18e eeuw. In de eerste plaats neemt onder invloed van de gereformeerde scholastiek aan de Nederlandse theologische faculteiten het gebruik van onderscheidingen en het aristotelische begrippenapparaat in de uiteenzettingen toe. De rede krijgt in de onderzochte catechismusverklaringen een steeds belangrijkere rol. Dit gebeurt onder invloed van het opkomende verlichtingsdenken aan het einde van de 17^e eeuw en het begin van de 18^e eeuw. In de tweede plaats wordt het theocentrische

uitgangspunt van de HC en de catechismusverklaring van Z. Ursinus geleidelijk steeds meer een antropocentrisch uitgangspunt. Terwijl Z. Ursinus stelt dat Gods eer het doel is van de eschatologie, wordt bij de latere verklaarders het heil van de mens steeds meer het doel van de eschatologie. In de derde plaats wordt aan het einde van de 17^e eeuw een tendens naar subjectivering zichtbaar. De nadruk op de innerlijke geloofsbeleving, wedergeboorte en bekering wordt allesbeheersend, m.n. bij T. van der Groe. De conclusie van R.A.B. van de Beek vraagt dus om nuancering. De verschillen in catechismusverklaringen uit de periode van tweede helft van de 16^e eeuw tot de 18^e eeuw zijn wel degelijk terug te voeren op theologische ontwikkelingen in de tijd waarin de desbetreffende catechismusverklaarders leefden.

8 Literatuur

Asselt, W.J. van e.a., *Synopsis purioris theologiae = Synopsis of a purer theology : Latin text and English translation, vol. 1*, (Leiden/Boston: Brill 2015).

Asselt, W.J. van & Rouwendal P.L., 'Wat is gereformeerde scholastiek?', in: Asselt, W.J. van, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1998).

Asselt, W.J. van, 'Scholastiek ten tijde van de Late Orthodoxie', in: Asselt, W.J. van, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1998).

Asselt, W.J. van, 'Scholastiek ten tijde van de Vroege Orthodoxie', in: Asselt, W.J. van, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1998).

Asselt, W.J., van, *Johannes Coccejus : portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*, (Heerenveen: Groen 1997).

Baars, A., *De eenvoudige Heidelberger! .. een korte geschiedenis van de catechismuspraak in Nederland*, (Apeldoorn: Theologische Universiteit 2012).

Bakhuizen van den Brink, J.N., *De Nederlandse belijdenisgeschriften / in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijkingen*, (Amsterdam: Bolland 1976).

Beek, R.A.B. van der, *Aspecten van eschatologie in de receptie van de Heidelberger Catechismus*, (Utrecht: Masterscriptie Universiteit Utrecht 2012).

Belt, H. van de, *Puur en ongezoet : gereformeerde orthodoxie in de Synopsis Purioris Theologiae (1625)*, (Baarn: Willem de Zwijgerstichting 2015).

Bierma, L.D. & Gunnoe, C.D., 'Auteurschap van de Heidelbergse Catechismus', in: Huijgen, A. e.a., *Handboek Heidelberger Catechismus* (Utrecht: Kok 2013).

Bierma, L.D., 'The Purpose and Authorship Of The Heidelberg Catechism', in: Bierma, L.D., *An introduction to the Heidelberg Catechism : sources, history, and theology*, (Grand Rapids: Baker Academic 2005).

Boender, C., 'Theoloog in de Tredmolen': in: Boender, C. e.a., *Schatbewaarders, Zacharias Ursinus, David Paraeus, Festus Hommius*, (Barneveld: Gebr. Koster 2013).

Boerke, C.T., 'De mensen achter de Heidelbergse Catechismus', in: Spijker, W. van 't e.a., *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus*, (Houten: Den Hertog 2005).

Bouwmeester, G., *Zacharias Ursinus en de Heidelbergse catechismus*, ('s Gravenhage: Willem de Zwijgerstichting 1954).

Brakel, W. á, *ΛΟΓΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ, dat is de redelijke godsdienst : in welken de goddelijke waarheden van het genade-verbond worden verklaard, tegen partijen beschermd en tot beoefening aangedrongen, alsmede de bedeling des verbonds in het Oude en Nieuwe Testament en de*

ontmoeting der kerk in het Nieuwe Testament vertoond in een verklaring van de Openbaring van Johannes, (Zierikzee: Nicolaas Lonis 1717).

Brienen, T. e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1987-1993).

Brienen, T., e.a., '*Nadere Reformatie, een poging tot begripsbepaling*', in: Documentatieblad Nadere Reformatie 7/4 (1983).

Brienen, T., '*Eschatologie*', in: Brienen, T. e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, (Den Haag 1993).

Brienen, T., '*Theodorus van der Groe*', in: Brienen, T., *De Nadere Reformatie: een beschrijving van de voornaamste vertegenwoordigers*, (Den Haag: Boekencentrum 1986).

Brienen, T., *Nadere Reformatie en het Jodendom, die visies van de 'Oude Schrijvers' op Israël*, (Kampen: Kok 1980).

Campen, M. van, '*Uw Koninkrijk kome, Israël in preken over de tweede bede van het Onze Vader tijdens de 17^e en 18^e eeuw*', in: Documentatieblad Nadere Reformatie 33/1 (2009).

Campen, M. van, *Gans Israël : voetiaanse en coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*, (Zoetermeer: Boekencentrum 2006).

Dijk, A.W.C. van, *Die des nachts Zijn huis bewaakt, Theodorus van der Groe in zijn leven en werken*, (Dordrecht: van den Tol 1972).

Engelberts, W.J.M., *Willem Teellinck*, (Amsterdam: Scheffer 1898).

Exalto, J. & Lieburg, F.A. van, *Neêrlands laatste ziener, leven, werk en invloed van Theodorus Van der Groe (1705-1784)*, (Rotterdam: Lindenberg 2007).

Exalto, J., '*Willem Teellinck*', in: Brienen T., *De Nadere Reformatie: een beschrijving van de voornaamste vertegenwoordigers*, (Den Haag: Boekencentrum 1986).

Fesko, J.V., *The theology of the Westminster Standards : historical context and theological insights* (Wheaton Ill: Crossway 2014).

Fieret, W., *Theodorus van der Groe, Bewogen zielzorger in een eeuw van verval*, (Houten: Den Hertog 2005).

Genderen, J. van & Velema, W.H., *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, (Kampen: Kok 1992).

Gogelein, A.J.F. & Ekkart, R.E.O., *Leidse universiteit 400 : stichting en eerste bloei, 1575-ca. 1650*, (Amsterdam: Rijksmuseum 1975).

Graafland, C. e.a., '*Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling*', in: Documentatieblad Nadere Reformatie, 19 (2007).

Graafland, C., '*De invloed van het Puritanisme op het ontstaan van het Gereformeerd Piëtisme in Nederland*', in: Documentatieblad Nadere Reformatie, 7 (1983).

- Graafland, C., *'Gereformeerde scholastiek VI. De invloed van de scholastiek op de Nadere Reformatie'*, in: *Theologia Reformata* 30 (1987).
- Graafland C., *'Het eigene van het gereformeerd piëtisme in de 18e eeuw in onderscheid van de 17e eeuw'*, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 11 (1987).
- Graafland, C., *'Kernen en contouren van de Nadere Reformatie'*, in: Brienen, T. e.a., *De Nadere Reformatie, een beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, (Den Haag: Boekencentrum 1986).
- Graafland, C., *'Toekomstverwachting der puriteinen en haar invloed op de Nadere Reformatie'* in: *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 3 (1979).
- Groe, T. van der, *Het eeuwige leven der regtvaardigen, in vier predikiën, handelende over derzelver verstand, wil, gemoed, hartstogten en ligchaam, in het eeuwige leven; benevens de plaats der gezaligden en derzelver gezelschap*, (Rotterdam: Mensing & Van Westreenen 1844).
- Groe, T. van der, *Des christens eenigen troost in leven en sterven, of Verklaring over den Heidelbergschen Catechismus*, (Rotterdam: J. van der Vliet Cz 1844).
- Gunnoe, C.D., *'De Heidelbergse Catechismus in de theologische context van de Palts'*, in: Huijgen, A. e.a., *Handboek Heidelberger Catechismus* (Utrecht: Kok 2013).
- Gunnoe, C.D., *'The Reformation of the Palatinate And The Origins Of The Heidelberg Catechism'*, in: Bierma, L.D., *An introduction to the Heidelberg Catechism : sources, history, and theology*, (Grand Rapids: Baker Academic 2005).
- Hagen, P. van der, *De Brief des H. Apostels Pauli aen de Philippensen: verhandelt in verscheyde predikatiën*, (Amsterdam: de Wed. van Zal. Johannes van Someren 1684).
- Hagen, P. van der, *De Heydelberghsche Catechismus, verklaert in twee-en-vijftigh predicatiën, met vier inleydinghs predicatiën*, (Amsterdam: by wed. van Johannes van Someren 1699).
- Heppe, H., *Geschichte des Pietismus und Mystik in der Reformierten Kirche, namentlich den Niederlanden*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1979).
- Hof, W.J. op 't, *'De internationale invloed van het puritanisme'*, in: Spijker, W. van 't e.a., *Puritanisme: Geschiedenis, theologie en invloed*, (Zoetermeer: Boekencentrum 2001).
- Hof, W.J., op 't, *Het gereformeerd piëtisme*, (Houten 2005).
- Hof, W.J., op 't, *Willem Teellinck, de vader van de Nadere Reformatie*, (Kampen: De Groot Goudriaan 2007).
- Hof, W.J., op 't, *Willem Teellinck (1579-1629) : leven, geschriften en invloed*, (Kampen: De Groot Goudriaan 2008).
- Hof, W.J., op 't, *'Petrus van der Hagen'*, in: *Encyclopedie Nadere Reformatie*, dl. 1, (Utrecht: De Groot Goudriaan 2015).
- Hof, W.J., op 't, *De theologische opvattingen van Willem Teellinck*, (De Groot Goudriaan 2011).

Hof, W.J., op 't, *De verschillen tussen de voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de HC*, in: Asselt, W.J. van, (ed.), *Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk : Voetianen en Coccejanen, 1650-1750*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1994).

Jong O.J. de, *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie* (Houten 1992).

Kemp J. van der, *De Christen geheel en al het eigendom van Christus in leven en sterven,; vertoont in drieënvijftig predikationen over den Heidelbergschen Katechismus*, (Rotterdam: Johan van Doesburg 1732).

Kooi, C. van der & Brink G. van der, *Christelijke Dogmatiek*, (Zoetermeer: Boekencentrum 2012).

Leurdijk, G.H., *Theodorus van der Groe (1705-1784)*, (Kampen: De Groot Goudriaan 2006).

Lieburg, F.A. van, *Levens van vromen*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1991).

Lunsingh Scheurleer, T.H. e.a., *Leiden University in the seventeenth century : an exchange of learning*, (Leiden: University Press Leiden 1975; Leiden: Brill 1975).

Marck, J. à, *Het merch der christene gotgeleertheit behelsende tegelyk eene korte leeringe der waarheeden en weederlegginge der dwaalingen*, (Amsterdam: Gerardus Borstius 1705).

Meeuse, C.J., *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd : een onderzoek naar de verhouding tussen het zeventiende-eeuwse chiliasme en de toekomstverwachting van de Nadere Reformatie, met name bij Jacobus Koelman*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1990).

Meijer, W., *De heerlijke staat der kerk, de visie op het duizendjarig rijk en de toekomst van het joodse volk bij Wilhelmus á Brakel*, (Utrecht: Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2002).

Muller, R.A., *Post-Reformation Reformed Dogmatics :The Rise And Development Of Reformed Orthodoxy, ca. 1520 to ca. 1725, vol. 1*, (Grand Rapids: Baker Books 1987).

Neuser, W., *Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster*, in: Andresen, C & Ritter M., *Handbuch der Dogmengeschichte*, bd. II, (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1988).

Plezier, T.T.J. & Wisse, P.M., *'Zoals de filosoof zegt'*, in: Asselt, W.J. van, *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1998).

Reuver, A. de, *'Bedelen bij de Bron' : Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1992).

Reuver, A. de, *Johannes à Marck, een gereformeerde scholasticus*, (Terdege, 8 mei 2002).

Reuver, A. de, *'De gemeenschap met Christus volgens Calvijn, Comrie en Van der Groe'*, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 33/2 (2009).

Roukens, A.A. *'De Schat bewaard, de geschiedenis van het Schatboek'*, in: Boender, C. e.a., *Schatbewaarders, Zacharias Ursinus, David Paraeus, Festus Hommius*, (Barneveld: Gebr. Koster 2013).

Sepp, C., *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw, dl. I + II*, (Leiden: De Breuk en Smits 1873-1874).

Sluijs, C.A. van der, *Puritanisme en Nadere Reformatie, een beknopte vergelijkende studie*, (Kampen: Goudriaan De Groot, 1989).

Smytegelt, B., *Des Christens eenige troost in leven en sterven, of Verklaringe over den Heidelbergschen Catechismus in 52. predicatien; benevens 5. belydenis-predicatien*, ('s Gravenhage: Ottho en Pieter van Thol 1747).

Spijker, W. van 't, 'De eschatologie in de na-reformatorische tijd', in: Spijker, W. van 't, e.a., *Eschatologie*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1999).

Spijker, W. van 't, 'De toekomstverwachting in de Nadere Reformatie, Piëtisme en Puritanisme', in: Spijker, W. van 't e.a., *Eschatologie*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1999).

Spijker, W. van 't, 'De Nadere Reformatie', in: Brienen, T. e.a., *De Nadere Reformatie, een beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*, (Den Haag: Boekencentrum 1986).

Strohm, C., 'Politiek, kerk en universiteit in de ontstaanstijd van de Heidelbergse Catechismus', in: Huijgen, A. e.a., *Handboek Heidelberger Catechismus* (Utrecht: Kok 2013).

Rivetius, A., 'Disputatio LI : De resurrectione carnis et iudicio extremo', in Polyandrum, J. e.a., *Synopsis Purioris Theologiae, disputationibus quinquaginta duabus comprehensa*, (Lugduni Batavorum: Ex Officina Elzeviriana 1625).

Walaeus, A., 'Disputatio LII : De vita ac morte aeterna et consummatione seculi', in Polyandrum, J. e.a., *Synopsis Purioris Theologiae, disputationibus quinquaginta duabus comprehensa*, (Lugduni Batavorum: Ex Officina Elzeviriana 1625).

Teellinck, W., *Huys-boeck, ofte eenvoudighe verclaringhe ende toe-eygheninghe vande voornaemste vraeg-stucken des Nederlandtschen Christelijcken Catechismi*, (Middelburgh: Hans van der Hellen 1639).

Teellinck, W., 't Nieuwe Ierusalem verthoont in een t' samenspreekinghe tusschen Christum ende Mariam sittende aen syn voeten, waer by gevoeght is De clachte Pauli over syn natuerlycke verdorventheyt met de middel om van der selver verlost te werden voorgestelt in twee predicatien uyt Rom 7 vers 24 / beyde door Willem Telinck, (Middelburg: F.P. D'Hiuj 1884).

Ursinus, Z. & Hommius, F., *Het schat-boeck der verclaringhen over de Catechismus der christelicke religie, die in de Ghereformeerde Kercken ende scholen van Hoogh ende Neder-Duytsch-Landt gheleert wort / uyt de Latijnsche verclaringhen van ... Zacharias Ursinus, ende van anderen, die over dese Catechismus gheschreven hebben, overgheset ende te samen ghestelt door Festus Hommius*, (Tot Leyden: Andries Clouck, 1617) [Houten: Den Hertog 1997].

- Ursinus, Z., *Doctrinae christianae compendium, seu, Commentarij catechetici, ex ore D. Zachariae Ursini, verè theologi (qui Heydelbergae catecheseos explicationem continuare solebat & iterare) diuerso tempore ab ipsius discipulis excepti*, (Genève 1584).
- Ursinus, Z., *Erinnerung, wes sich ein Christ by Absterbung unnd Begrebnuss siner Mitbruder trosten unnd wie er sich selbst seligklich zuosterben bereiten soll : zuo yeder Zyt, sonderlich aber in Sterbens Luffen trostlich und nutzlich*, (Zürich: Jacobo Gessner 1564).
- Verboom, W., *De theologie van de Heidelbergse catechismus : twaalf thema's : de context en de latere uitwerking*, (Zoetermeer: Boekencentrum 1996).
- Verboom, W., 'De totstandkoming van de Heidelbergse Catechismus', in: Spijker, W. van 't e.a., *Het troostboek van de kerk. Over de Heidelbergse Catechismus*, (Houten: Den Hertog 2005).
- Vermeer, J., *De leere der waarheid die na de godtzaligheid is: voorgesteld, bevestigd en toegepast in LXXXV oefeningen over den Heidelbergschen Catechismus, vol. 1*, (Utrecht: Nicolaas van Vucht 1749).
- Visser, D., *Zacharias Ursinus, leven en werk van een hervormer tegen wil en dank*, (Kampen: De Groot Goudriaan 1991).
- Vlastuin, W. van., *Word vernieuwd, een theologie van persoonlijke vernieuwing*, (Kampen: Kok 2011).
- Wildt, K., de, *Commentaren op de Heidelbergse Catechismus 1567-1620*, in: Huijgen, A. e.a., *Handboek Heidelbergse Catechismus* (Utrecht: Kok 2013).